

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Черней Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Національної академії внутрішніх справ

Актуальні питання взаємодії суб'єктів запобігання економічній злочинності в Україні

Розкрито основні питання взаємодії суб'єктів запобігання економічній злочинності в Україні. Визначено поняття «взаємодія», розглянуто суб'єктів запобігання та їх класифікацію, а також надано характеристику контролю за економічною злочинністю як компонента запобігання.

Ключові слова: запобігання; взаємодія; економічна злочинність; контроль.

Раскрыты основные вопросы взаимодействия субъектов предотвращения экономической преступности в Украине. Определено понятие «взаимодействие», рассмотрены субъекты предупреждения и их классификация, а также дана характеристика контроля экономической преступности как компонента предупреждения.

Ключевые слова: предотвращение; взаимодействие; экономическая преступность; контроль.

The article describes the interaction of the main issues preventing economic crime in Ukraine. The author has given the concept of «interaction» is defined subjects and prevent their classification, and describes control of crime prevention as a component.

Keywords: prevention; cooperation; economic crime; control.

Взаємодія суб'єктів запобігання економічній злочинності характеризується наявністю різноманітних зв'язків,

дослідження яких дасть змогу підвищити ефективність впливу держави на нейтралізацію чинників, що зумовлюють економічну злочинність. Зазначені зв'язки в системі суб'єктів боротьби з економічною злочинністю мають бути взаємопов'язані та скоординовані, а також не повинні дублюватися. Це й зумовлює важливість дослідження взаємодії (координації) суб'єктів запобігання економічній злочинності під час реалізації ними своїх функцій. Зв'язки, що визначають сутність взаємодії правоохоронних та інших органів у сфері боротьби з економічною злочинністю, повинні мати своє юридичне закріплення та ґрунтуватися на єдиних принципах.

Закон України «Про запобігання і протидію корупції» [1] не містить класифікації органів, що протидіють корупційним діянням та економічним злочинам. Водночас можна виділити групи державних органів, що мають відповідні повноваження в цій сфері:

органи запобігання й органи, що здійснюють боротьбу з економічною злочинністю (правоохоронні органи);

органи, що приймають рішення в справах про економічні злочини (судові органи);

органи, що здійснюють контроль за виконанням законів у сфері запобігання економічній злочинності (контролюючі органи);

органи, що здійснюють прокурорський нагляд за виконанням законів у сфері запобігання економічній злочинності.

Категорію «взаємодія» стосовно запобігання злочинам досліджують і кримінологічна, і кримінально-процесуальна, і криміналістична, й оперативно-розшукова галузі юридичної науки. Зміст цієї категорії конкретизується з огляду на специфіку кожного конкретного виду діяльності. Удосконалення взаємодії між правоохоронними та контролюючими органами щодо протидії економічним злочинам визнають одним із пріоритетних завдань боротьби зі злочинністю [2].

Про актуальність цієї проблеми свідчать численні наукові публікації вчених-правників. Праці цих авторів присвячено окремим аспектам взаємодії правоохоронних і контролюючих органів під час розслідування економічних злочинів, зокрема у сфері фінансової діяльності, оподаткування тощо.

Термін «взаємодія» вживається в законах України, зокрема «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 4, п. 4 ст. 7),

«Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (розділ V) [3], наказах МВС України.

Поняття «взаємодія» слід відрізнити від суміжних близьких за значенням категорій, таких як «узгоджені дії», «координація», «сприяння», «виконання доручень і вказівок», «надання допомоги» та інших, зміст яких роз'яснюють відповідні правові норми або які випливають з їх змісту.

Узагальнюючи викладені в літературі підходи, можна зробити висновок, що взаємодія – це узгоджена діяльність правоохоронних, контролюючих, а також інших державних і недержавних органів та службових осіб, спрямована на запобігання й протидію економічним злочинам з оптимальним співвідношенням повноважень, методів і засобів, визначених законодавством для кожного суб'єкта цієї діяльності.

Порівняльний аналіз опублікованих визначень дає змогу виокремити ознаки, що характеризують взаємодію правоохоронних органів стосовно запобігання економічній злочинності, зокрема: організаційна самостійність суб'єктів взаємодії; спільна діяльність суб'єктів взаємодії, узгоджена за метою, місцем і часом; поєднання сил, засобів і методів.

Основою різних видів взаємодії є обов'язкова участь двох і більше суб'єктів, між якими відбувається обмін інформацією, передбачений відповідними нормативно-правовими актами. У практичному аспекті важливе значення має й форма взаємодії. Зазвичай більшість авторів поділяють її на процесуальну та непроцесуальну, вважаючи, що першу регламентовано законом, а другу – відомчими нормативними актами.

Можна також виокремити внутрішньовідомчу (внутрішню) взаємодію, що розуміють як взаємопов'язану діяльність підрозділів одного відомства (наприклад, у системі МВС України – взаємодія між слідчим та органом дізнання), так і міжвідомчу (зовнішню) взаємодію різних відомств (наприклад, СБУ, митної служби, податкової міліції, Держфінмоніторингу та ін.). У разі зовнішньої взаємодії актуальними є питання міжвідомчої координації роботи значної кількості суб'єктів, тобто коли потрібно досягти впорядкування, взаємозв'язку, узгодження їх спільних зусиль.

У контексті правового механізму запобігання економічній злочинності доцільно застосовувати наукову класифікацію суб'єктів запобігання економічним злочинам, згідно з якою зазначені суб'єкти поділяються на такі, що:

1) визначають і забезпечують реалізацію державної політики у сфері боротьби з економічними злочинами, протидії їм;

2) створюють й удосконалюють нормативно-правову базу щодо протидії цим злочинам;

3) безпосередньо здійснюють правоохоронну діяльність у сфері запобігання економічним злочинам;

4) забезпечують судовий розгляд справ про економічні злочини (суд);

5) спрямовують діяльність на запобігання корупції;

6) координують діяльність щодо протидії економічним злочинам;

7) реалізують контроль і нагляд за роботою суб'єктів безпосередньої правоохоронної діяльності у сфері боротьби з економічними злочинами;

8) здійснюють поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків злочинних діянь;

9) здійснюють фінансове, матеріально-технічне, інформаційне, науково-методичне забезпечення запобігання економічним злочинам.

Взаємодія суб'єктів запобігання економічній злочинності характеризується наявністю різноманітних зв'язків. Зазначені зв'язки в системі суб'єктів запобігання економічній злочинності взаємопов'язані та взаємозумовлені, їх поділ і відокремлення можливі тільки теоретично. Це визначає залежність усіх видів взаємодії (координації) зазначених органів у реалізації ними своїх функцій. Зв'язки, що визначають сутність взаємодії правоохоронних та інших органів у сфері запобігання економічній злочинності, повинні мати своє юридичне закріплення та ґрунтуватися на єдиних принципах.

Кожний зазначений елемент механізму запобігання економічній злочинності отримує також і визначене правове закріплення. Наприклад, коли йдеться про систему органів (суб'єктів) запобігання економічній злочинності, її профілактики, то беруться до уваги їх функції, повноваження.

Держава практично не вживає заходів щодо підвищення соціальної відповідальності бізнесу. Крім того, в умовах ринкових реформ під приводом підвищення конкурентоздатності підприємств фактично зруйновано їх соціально-побутову підсистему, створену за радянських часів. Деякі добродійні акції бізнесу мають суто рекламно-показовий характер, не змінюють його загальної антисоціальної спрямованості, що часто супроводжується шахрайством, жертвами якого стали сотні тисяч і мільйони вкладників та акціонерів. Виконавча влада уникає вирішення проблеми відновлення знецінених ощадних і страхових внесків населення, обмежуючись незначними заходами, вжитими, насамперед, для заспокоєння суспільної думки. Усе це не узгоджується із закликами влади до довіри, згоди, соціального партнерства в країні. Зазначені негативні явища української економіки та соціальної сфери не можна вважати незначними й епізодичними. За сім – вісім років вони набули ознак стійкої тенденції. Причиною цього є не лише недосконалість радянська спадщина та помилки періоду перебудови.

Для створення необхідних морально-політичних, ідеологічних, виховних засобів впливу держави на економічну злочинність поставлено такі цілі й завдання:

стабілізація на підприємствах і в організаціях, спрямована на гарантування безпеки робітника в період економічних спадів;

вирівнювання різниці в прибутках громадян відповідно до ринкового порядку (прогресивний прибутковий податок, субсидії на дітей і на житло, безкоштовне утримання).

Цей неповний перелік державних заходів, на нашу думку, обов'язково варто врахувати під час створення механізму запобігання злочинам у сфері діяльності небанківських фінансових установ в Україні. Багато держав, у тому числі Україна, мають досвід переходу від планового господарства до ринкового, але, на відміну від України, ці процеси не супроводжувалися стрімким зростанням рівня економічної злочинності.

Важливим компонентом механізму запобігання економічній злочинності є організація контролю за нею з боку держави. Контроль за економічною злочинністю можна визначити як регламентовану нормами права діяльність державних, місцевих органів, а також недержавних організацій,

спрямовану на запобігання, виявлення й припинення порушення правових норм, що забезпечують нормальне функціонування економічної системи. Це визначення відображає загальне розуміння контролю й фіксує дві його головні цілі – запобігання економічній злочинності та протидію їй. Саме тому контроль за економічною злочинністю слід розглядати як компонент запобігання їй. Залежно від мети, можна виділити два види такого контролю: соціально-правовий і кримінально-правовий.

Контроль за економічною злочинністю як компонент запобігання полягає в тому, що суб'єкт управління шляхом боротьби з цією злочинністю здійснює облік і перевірку того, наскільки стан керованого об'єкта відповідає бажаному стану – меті (боротьбі з економічною злочинністю). Розглянемо особливості контролю за економічною злочинністю в Україні. Такий контроль поділяють на:

державний;

контроль недержавних організацій;

соціальний (механізм парламентського контролю).

Залежно від предмета й сфери, розрізняють такі види контролю:

фінансовий (податковий, валютний, бюджетний, аудиторський);

реєстраційний, тобто контроль за дотриманням законодавства під час реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності;

ліцензійний контроль і нагляд, що передбачають контроль за дотриманням законодавства в діяльності, яка підлягає ліцензуванню;

антимонопольний, тобто контроль за дотриманням антимонопольного законодавства суб'єктами господарювання, органами державної влади й місцевого самоврядування;

контроль за дотриманням законодавства про захист прав споживачів;

контроль за дотриманням законодавства в певних сферах економіки й на певних ринках, зокрема на ринку цінних паперів, у сфері страхування, недержавного пенсійного забезпечення, торгівлі, обігу алкогольної продукції;

інші види контролю (міграційний, експортний, митний, пробірний, торговельний) [4–8].

Важливою умовою ефективного контролю за економічною злочинністю є гармонійне, збалансоване поєднання дієвого правового контролю за соціально-економічними й політичними процесами в країні й дотримання фундаментальних прав людини. Успішне досягнення цієї мети вимагає реалізації комплексу негайних заходів. Серед них фахівці виділяють такі найбільш важливі:

1) запровадження відкритості («прозорості») у прийнятті економічно значущих рішень (про приватизацію, акціонування, здійснення аукціонів) державними посадовими особами. Недотримання цього фундаментального принципу є найважливішим чинником розвитку корупції та пов'язаної з нею криміналізації фінансової системи держави;

2) посилення різних видів контролю за соціально-економічними процесами, фінансовими й товарними потоками (бюджетним, банківським, валютним, митним тощо). Причому в середньостроковій перспективі цей напрям може дати вагоміші результати, ніж контроль за певними особами. Складність проблеми полягає в тому, що поглиблення дискреційного контролю є чинником корупції та економічної злочинності;

3) запровадження кримінальної відповідальності за корупційний лобізм, фаворитизм, протекціонізм, внески для досягнення політичних цілей, внески на вибори, надання конфіденційної інформації, традиції переходу державних чиновників на посади почесних президентів корпорацій і приватних фірм, інвестування комерційних структур за рахунок бюджету, переведення державного майна в акціонерні товариства, навчання дітей за кордоном за рахунок спонсорів і багато інших небезпечних завуальованих форм корупції;

4) якнайшвидше законодавче розв'язання проблеми надання державними посадовими особами відомостей про майнове становище членів їх родин. Фінансовий контроль за доходами й майном посадових осіб і членів їх родин існує в усіх цивілізованих країнах, що відображено в Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб;

5) запровадження обов'язкової антикорупційної експертизи проектів економічно значущих законодавчих та інших правових актів із метою недопущення в них наявності положень, які б прямо чи опосередковано сприяли вчиненню злочинів у сфері економіки. Необхідною є практична реалізація конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом. Це актуалізує прийняття законів про уточнення депутатського імунітету, про відповідальність посадових осіб першої категорії, а також політичних діячів за порушення законів, про ліквідацію необгрунтованих привілеїв;

б) ефективне використання правових інструментів. Ці заходи не пов'язані із застосуванням кримінального процесуального законодавства, тому вони дають змогу на цілком легітимній підставі, без застосування сумнівних репресивних дій, істотно підірвати фінансово-економічну основу найнебезпечніших видів злочинності, зокрема корупційної. Прикладом є ситуація у сфері приватизації. Так, на перших етапах грошової приватизації значну частину державної власності було передано в приватну власність за заниженими, іноді зовсім символічними, цінами. Це здебільшого було наслідком зловмисної угоди представника однієї сторони – покупця з іншою стороною – представниками держави. Унаслідок таких корупційних угод державі було заподіяно істотних збитків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р.
2. Дудніков А. Л. Проблеми взаємодії правоохоронних і контролюючих органів при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності / А. Л. Дудніков // Проблеми законності. – 2002. – Вип. 52. – С. 136–140.
3. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 черв. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
4. Савченко Л. А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Савченко Леся Анатоліївна. – Ірпінь, 2002.

5. Радионова В. М. Финансовый контроль : [учеб.] / В. М. Радионова, В. И. Шлейников. – М. : ИД ФБК-ПРЕСС, 2002.

6. Башкатова Т. А. Сущность и функции финансового контроля / Т. А. Башкатова // Финансы : [учеб.] / под ред. Л. А. Дробозиной. – М. : ЮНИТИ, 2001.

7. Калюга Є. В. Фінансово-господарський контроль у системі управління : [моногр.] / Є. В. Калюга. – К. : Ельга ; Ніка-центр, 2002.

8. Устинова І. П. Правовий статус органів фінансового контролю в системі органів державної виконавчої влади в Україні : дис. ... канд. юрид. наук / Устинова Ірина Петрівна. – К., 1997. – 199 с.

Беспаль Ольга Леонідівна – викладач кафедри господарсько-правових дисциплін Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права

ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ ЯК САМОСТІЙНІ ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ: ЧАСОВІ МЕЖІ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Досліджено часові межі кримінально-правової охорони життя та здоров'я особи, зокрема, момент їх початку та закінчення. Сформульовано пропозиції щодо посилення кримінально-правової охорони життя та здоров'я особи ще до її народження.

Ключові слова: життя; здоров'я; об'єкт; злочин; убивство; смерть; народження.

Исследованы временные рамки уголовно-правовой охраны жизни и здоровья человека: момент их начала и окончания. Сформулированы предложения по усилению уголовно-правовой охраны жизни и здоровья человека еще до его рождения.

Ключевые слова: жизнь; здоровье; объект; преступление; убийство; смерть; рождение.

The author of the article examines the terms of criminal and law protection of life and health of a person: the moments of their beginning and ending. The author moved proposals concerning strengthening criminal and law security of life and health of a person towards the moment of his or her birth.

Keywords: life; health an object; a crime; a murder; a death; a birth.

Статтею 3 Конституції України проголошено, що людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Отже, у зазначеній нормі, крім людини, названо й такі первинні,

вихідні передумови її життєдіяльності, як життя та здоров'я, недоторканність і безпека. У тій же статті йдеться й про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження та забезпечення є головним обов'язком держави. Серед напрямів державної діяльності щодо забезпечення прав і свобод людини важливу роль відіграють заходи захисту прав і свобод, у тому числі і притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у посяганні на життя та здоров'я. Згідно зі ст. 21 Конституції України, усі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, тобто держава дбає про захист життя і здоров'я особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, майнового стану тощо. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства», кожна дитина має право на життя з моменту визнання її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я [2].

З огляду на це, життя та здоров'я особи як самостійні об'єкти кримінально-правового захисту потребують окремого дослідження, оскільки нез'ясованими залишаються часові межі забезпечення цих невід'ємних природних прав людини. Досліджуючи життя та здоров'я особи, неможливо оминати увагою власне зміст категорії «об'єкт злочину». При цьому чинним Кримінальним кодексом (КК) України не визначено поняття об'єкта злочину. У зв'язку з цим у науковій літературі відсутній єдиний підхід щодо концепції об'єкта злочину та формулювання даного поняття.

Так, одні вчені вважають, що під об'єктом злочину необхідно розуміти «ті суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які охороняються законом про кримінальну відповідальність» [3, с. 101]. Інші – вважають, що «об'єктом злочину визнаються охоронювані законом цінності, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким спричинено чи може бути заподіяно шкоду» [4, с. 234]. Заперечуючи визначення об'єкта злочину через суспільні відносини, окремі вчені стверджують, що традиційне визначення об'єкта як сукупності суспільних відносин заідеологізоване і не

відповідає сучасним концепціям щодо оцінки соціальних цінностей, які захищає кримінальний закон [5, с. 75].

З такою точкою зору важко погодитись, оскільки, як слушно зауважують Ю. В. Александров і В. А. Клименко, під об'єктом злочину потрібно розуміти суспільні відносини, адже саме в них відображено ті найважливіші соціальні цінності, інтереси, блага, які, на думку інших науковців, становлять об'єкт злочинних посягань [6, с. 69]. Свого часу В. О. Навроцький зазначав, що «безпосереднім об'єктом убивства є суспільні відносини, що виникають стосовно недоторканності життя іншої особи» [7, с. 8]. Таким чином, ми підтримуємо позиції вчених, які «традиційно» визначають об'єкт злочину як суспільні відносини.

Життя як об'єкт кримінально-правової охорони, на думку М. Й. Коржанського, – «це певні суспільні відносини, що існують задля охорони біологічної основи життя. Якраз тому, що об'єкт посягання під час убивства – певна сукупність суспільних відносин, що забезпечують охорону біологічної особи, кримінальний закон містить низку кримінально-правових норм, що охороняють ці відносини» [8, с. 179]. Водночас життя та здоров'я не можна трактувати як суспільні відносини, а тому, на нашу думку, їх необхідно розглядати саме як соціальні цінності.

Життя та здоров'я особи як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони мають певні особливості, на яких потрібно зосередити особливу увагу. Перш за все, необхідно зазначити, що на сьогодні немає офіційного визначення поняття «життя». Залежно від сфери використання ця категорія набуває відповідного змісту.

Так, з точки зору філософії під «життям» розуміють «спосіб буття, наділений внутрішньою активністю сутностей, на відміну від тих, що потребують зовнішнього джерела руху й еволюції неживих предметів» [9, с. 370]. У медичній науці життя трактується як «одна з найвищих форм руху й організації матерії, що формується на основі прогресивного розвитку вуглецевих сполук, органічних речовин і сформованих на їх основі надмолекулярних систем» [10, с. 253–258]. У науково-практичному коментарі до КК України життя визначено як «динамічний стан організму людини, який полягає

у неперервності процесів обміну матерією та енергією з навколишнім середовищем» [11, с. 249]. Варто погодитись із думкою І. І. Митрофанова, який стверджує, що «життя за своєю суттю – поняття складне і передбачає два основні аспекти: 1) біологічне існування людини; 2) її соціальний розвиток як розумної істоти в часі та просторі [12, с. 10]. Право на життя – це природне, невід’ємне право кожної людини, незалежне від її матеріального, соціального стану, якості й тривалості життя, оскільки «кримінальний закон рівною мірою охороняє життя молодого юнака, безнадійно хворого, людини похилого віку, видатної особи, героя, негідника або затятого злочинця» [8, с. 179].

Водночас надзвичайне наукове та практичне значення має визначення початкового й кінцевого моментів життя, насамперед для відмежування вбивства від суміжних посягань.

Якщо говорити про кінцевий момент життя, то щодо цього питання в науковій літературі немає суперечностей, зокрема, уважається, що це – біологічна смерть, тобто «такий стан організму людини, за якого зупиняється робота серця, унаслідок чого відбувається безповоротний процес розпаду клітин центральної нервової системи» [13, с. 274]. Таким чином, для встановлення факту смерті людини необхідно встановити смерть головного мозку. Відповідно до Діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини, затверджених наказом Міністерства охорони здоров’я України від 23 вересня 2013 року № 821, «смерть мозку – повна і незворотна втрата головним мозком людини всіх його функцій, що реєструється на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легень. Після констатації моменту смерті людини на підставі діагностичних критеріїв смерті мозку людина вважається померлою» [14]. Крім цього, у науковій літературі виокремлюють клінічну смерть, тобто стан, що супроводжується зупинкою роботи серця, з якого людину можна вивести провівши реанімаційні заходи. Така класифікація смерті має велике кримінально-правове значення, оскільки, наприклад, у разі заподіяння несумісних із життям ушкоджень особі, яка перебуває в стані клінічної смерті, це діяння має кваліфікуватись як убивство, а якщо після того, як настала біологічна смерть, – замах на вбивство (замах на непридатний об’єкт).

Стосовно початку життя й моменту його кримінально-правової охорони на сьогодні серед учених немає однозначного підходу. Щодо моменту початку життя нині є поширеною позиція, згідно з якою, це – початок фізіологічних пологів (О. Ф. Бантишев, В. С. Картавцев, А. Керімов, М. Й. Коржанський, О. П. Литвин, М. І. Мельник). Так, у медичній науці виділяють три пологових періоди: перший – розкриття шийки матки (у тих жінок, які народжують уперше, – триває 13–18 год, а в тих, хто вдруге, – 6–9 год); другий період – вихід плоду (1–2 год у тих, хто народжує вперше, 5 хв – 1 год – хто народжує вдруге); третій період – післяпологовий (у середньому 20–30 хв у всіх жінок), протягом якого проходить відторгнення плаценти від стінок матки та відділення посліду (плацента, плодова оболонка, пуповина). Загальна тривалість пологів у тих, хто народжує вперше, становить 15–20 год, а тих, хто вдруге, – 6–10 год [15, с. 271]. Отже, слід констатувати, що фізіологічні пологи – це процес, який може тривати кілька годин, з огляду на що, виникає питання: на якому саме етапі фізіологічних пологів починається життя? На нашу думку, дана теорія не є прийнятною, оскільки не встановлює чітких меж початку життя і в разі посягання на самому початку пологів на плід, який перебуває в утробі жінки, не можна говорити про наявність життя. Доволі цікавий приклад наводить Т. В. Кондрашова: «30 березня 1996 року в Канаді 28-річна Драммонд народила хлопчика. Наступного дня його стан погіршився. Він був доставлений до лікарні, де з його голови вилучили свинцеву кулю. Жінка зізналась, що за два дні до пологів, вклавши дуло пневматичного пістолета в піхву, здійснила вистріл. Проте хлопчик залишився живим» [16, с. 10]. Виникає питання: як кваліфікувати посягання на плід, який знаходиться в утробі жінки? На нього можна дати відповідь установивши початок кримінально-правової охорони життя.

Необхідно зазначити, що стосовно моменту кримінально-правової охорони життя серед учених на сьогодні точаться дискусії. Тобто активно обговорюється, з якого часу життя людини повинно піддаватися кримінально-правовій охороні. Проблема полягає в тому, що на пізніх строках вагітності шляхом операції переривається вагітність і такі діяння не визнаються як посягання на життя. Як слушно зазначає

Т. А. Волкова, «чимало таких операцій суперечать усім медичним вимогам або обґрунтовуються фіктивними, часто сфабрикованими лікарями показниками про необхідність проведення операції, причому народжені таким чином немовлята вже досягли необхідного рівня життєздатності, а отже, фактично йдеться вже не про аборт, а про вбивство» [17, с. 7].

Про необхідність кримінально-правової охорони життя дитини до моменту її народження З. О. Ашитов зауважує, що «оскільки 5–6-місячний плід за необхідних умов стає життєздатним, ... початок життя необхідно оцінювати з урахуванням фактичної зрілості плоду. Для кваліфікації потрібно знати, на якому місяці вагітності відбувся випадок і чи усвідомлював суб'єкт, що він знищує не плід, а вбиває живу людину, яка могла б продовжувати життя» [18, с. 10]. О. М. Попов також зазначає, що «посягання на життя дитини, яка знаходиться в утробі матері зі строком вагітності більше 22 тижнів, також має визнаватись убивством, оскільки місцезнаходження дитини в момент посягання на її життя в цьому випадку ніякого принципового значення не має [19, с. 11–12].

Необхідно зазначити, що в законодавстві відсутнє визначення життєздатності. У судовій медицині під цим поняттям розуміють можливість новонародженого продовжувати життя поза утробою матері [20, с. 358].

Для визначення життєздатності слід керуватись Інструкцією з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості від 29 березня 2006 року [21]. Відповідно до зазначеного документа, життєздатним у медицині вважають новонародженого з 22-го повного тижня вагітності, оскільки і поняття передчасних пологів, і поняття новонародженого, і навіть поняття мертвонародження пов'язують із досягненням саме цього строку. При цьому, М. Й. Коржанський зазначає, що «життєздатним визнається плід після шести місяців вагітності» [8, с. 180].

На сьогодні все більше вчених висловлюються про необхідність кримінально-правової охорони життя плоду від 22 тижнів вагітності (Ю. Ф. Іванов, О. І. Золотова, А. М. Орлеан, Р. Д. Шарапов, О. В. Шевченко). Так, одні науковці пропонують прирівнювати до вбивства посягання на

плід від 22 тижнів вагітності, який знаходиться поза утробою матері [22, с. 73]. Інші – пропонують прирівнювати до вбивства посягання на плід від 22 тижнів вагітності незалежно від того, чи знаходиться він поза утробою матері, чи в ній. Так, А. М. Орлеан наполягає, що «посягання на життя плоду, який набув ознак життєздатності, повинно вважатися злочином проти життя незалежно від того, розпочався чи не розпочавсяпологовий процес, вивільнено чи не вивільнено його (плід) з утроби матері» [23, с. 307].

Ми погоджуємося з такою позицією автора, оскільки посягання на життєздатний плід, незалежно від того, здійснюється воно в утробі чи поза утробою матері, має кваліфікуватись як убивство. Однак чинним КК України не передбачено відповідальності за вбивство життєздатного плоду. Відповідно до вищезазначеного, вважаємо за необхідне передбачити в ч. 1 ст. 117 КК України відповідальність за посягання матір'ю на життєздатний плід (у разі, якщо злочин учиняється спеціальним суб'єктом – матір'ю), а умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини передбачити в ч. 2 ст. 117 КК України (дотримуючись загального правила розташування статей та їх частин – від менш тяжкого діяння до більш тяжкого). Якщо діяння вчиняється загальним суб'єктом злочину – внести доповнення до п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України й викласти його в такій редакції: «життєздатного плоду, малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала в стані вагітності». До того ж у кожному випадку необхідно буде проводити судово-медичну експертизу з метою встановлення життєздатності плоду.

Стосовно здоров'я особи як об'єкта злочину, то варто зауважити, що в нормативно-правових актах також відсутнє визначення цього поняття. Лише в преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я міститься визначення здоров'я: «стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів» [24]. Однак таке визначення не можна вважати універсальним, оскільки в ньому наявні окремі суперечності, а саме: соціальне благополуччя – це суб'єктивна категорія; беручи до уваги це визначення, неможливо буде віднайти здорову людину.

У науковій літературі (як у юридичній, так і медичній) наявна значна кількість визначень поняття «здоров'я», окремі з яких розглянемо. Так, Н. С. Чефранова зазначає, що здоров'я як особисте благо є однією з найважливіших умов нормальної для конкретної людини життєдіяльності всіх її частин тіла, органів і систем, це такий її стан, який забезпечує виконання нею різноманітних біологічних і соціальних функцій [25, с. 7].

А. А. Піонтковський визначає здоров'я людини як тілесну цілісність і нормальне функціонування органів людського тіла [26, с. 83]. Л. І. Гуревич уважає, що здоров'я людини полягає в нормальному функціонуванні всього організму [27, с. 7–8].

На нашу думку, найбільш повним є визначення здоров'я, запропоноване В. Г. Манаєнковим, а саме: «цілісність, нормальне функціонування найбільш важливих органів і систем людського організму, без чого неможливе забезпечення його нормальної життєдіяльності» [28, с. 11].

Щодо здоров'я дітей свого часу М. І. Загородников зазначив, що «заподіяння шкоди здоров'ю людині можливе з моменту зачаття, з моменту зародження плоду в утробі матері. Однак кримінально-правовий захист здоров'я починається з моменту народження дитини» [29, с. 18]. На сьогодні чинний КК України вирішує це питання аналогічно: в разі заподіяння шкоди плоду в утробі жінки – потерпілою особою буде визнано жінку, а не плід, а діяння буде кваліфікуватись як заподіяння тілесних ушкоджень.

Тому, зважаючи на вкрай несприятливу демографічну ситуацію в Україні та необхідність посилення кримінально-правової охорони життя й здоров'я ще ненароджених дітей (плоду, який знаходиться в утробі жінки), пропонуємо внести зміни до чинного КК України, передбачивши в ст. 117 відповідальність за посягання на життєздатний плід (у разі вчинення злочину спеціальним суб'єктом – матір'ю), у п. 2 ч. 2 ст. 115 КК додатково передбачити кваліфікуючу ознаку – вбивство життєздатного плоду (у випадку вчинення злочину загальним суб'єктом). Під «життєздатністю» слід розуміти можливість новонародженого продовжувати життя поза утробою матері, причому в кожному випадку необхідно буде проводити судово-медичну експертизу щодо визначення

життєздатності плоду. Варто передбачити у відповідних статтях КК України таку кваліфікуючу ознаку, як заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості життєздатному плоду в утробі матері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.
2. Про охорону дитинства [Електронний ресурс]: Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show>.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / [Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.]; за ред. М. І. Бажанова та ін. – [2-ге вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 479 с.
4. Фесенко Є. В. Проблеми структури об'єкта як елемента складу злочину / Є. В. Фесенко // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1 (14). – С. 234–236.
5. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину / Є. В. Фесенко // Право України. – 1999. – № 6. – С. 73–75.
6. Александров Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч.] / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – К. : МАУП, 2004. – 328 с.
7. Навроцький В. О. Злочини проти особи : лекції [для студ. юрид. ф-ту]. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – 1997. – 48 с.
8. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка ; Академія ; Ельга-Н, 2001. – 656 с.
9. Жизнь // Новейший философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/fil_dict/257.php.
10. Опарим А. Й. Жизнь / А. Й. Опарим // Большая медицинская энциклопедия / [гл. ред. акад. Б. В. Петровский]. – М. : Сов. энцикл., 1978. – . – Т. 8 : Евгеника–Зыбление. – 1978. – С. 253–258.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [3-тє вид., переробл. та допов.]. – К. : Атіка, 2005. – 1064 с.

12. Митрофанов І. І. Тілесні ушкодження (кримінально-правові та медичні аспекти) : [навч. посіб.] / І. І. Митрофанов, В. М. Лінов. – Кременчук : Щербатих О. В., 2010. – 255 с.

13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – [2-ге вид., переробл. та допов.]. – К. : Дакор, 2008. – 1428 с.

14. Про встановлення діагностичних критеріїв смерті мозку та процедури констатації моменту смерті людини [Електронний ресурс] : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 верес. 2013 р. № 821. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1757-13>.

15. Гришук В. К. Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів / В. К. Гришук, Н. Є. Маковецька. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2012. – 368 с.

16. Кондрашова Т. В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности / Т. В. Кондрашова. – Екатеринбург, 2000. – 436 с.

17. Волкова Т. Правовая защита права на жизнь новорожденного / Т. Волкова // Законность. – 2004. – № 4. – С. 6–7.

18. Ашитов З. О. Квалификация некоторых тяжких преступлений против жизни и здоровья граждан : (по УК КазССР) : [учеб. пособие] / З. О. Ашитов. – Караганда : Изд-во Караганд. высш. шк. МВД СССР, 1978. – 66 с.

19. Попов А. Н. Убийство матерью новорожденного ребенка (ст. 106 УК РФ) / А. Н. Попов. – СПб. : Изд-во С.-петерб. юрид. ин-та Генеральной прокуратуры РФ, 2001. – 68 с.

20. Лісовий А. С., Голубович Л. Л., Голубович П. Л. – [підруч.] / Лісовий А. С., Голубович Л. Л., Голубович П. Л. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Атіка, 2003. – 512 с.

21. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених : затв. наказом МОЗ України від 29 берез. 2006 р. № 179.

22. Шевченко О. В. Проблеми визначення поняття початку життя як об'єкта кримінально-правової охорони

[Електронний ресурс] / О. В. Шевченко // Європейські перспективи. – 2011. – № 1. – Ч. 2. – С. 69–74. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Evp/2011_1_2/Shevchen.pdf.

23. Орлеан А. Початок кримінально-правової охорони життя людини [Електронний ресурс] / А. Орлеан. – Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vapnu/2012_4/299.pdf.

24. Статут (Конституція) Всесвітньої організації охорони здоров'я від 22 лип. 1946 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_599.

25. Чефранова Н. С. Изучение и предупреждение преступлений, связанных с распространением венерических заболеваний (на материалах преступности несовершеннолетних) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Криминология» / Н. С. Чефранова. – Харьков, 1975. – 21 с.

26. Курс советского уголовного права : в 6 т. – М. : Наука, 1971. – . –

Т. 5. – 1971. – 572 с.

27. Гуревич Л. И. Борьба с телесными повреждениями по советскому уголовному праву : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Л. И. Гуревич. – М., 1950. – 16 с.

28. Манаенков В. Г. Уголовно-правовая, криминологическая характеристика и предупреждение умышленных тяжких телесных повреждений : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / В. Г. Манаенков. – М., 1991. – 21 с.

29. Загородников Н. И. Преступления против здоровья / Н. И. Загородников. – М. : Юрид. лит., 1969. – 168 с.

РЕЦЕНЗІЯ

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, старший
науковий співробітник

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ПРИЗВОДЯТЬ ДО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ У ВИПРАВНИХ КОЛОНІЯХ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ*

Теоретичні та практичні питання вдосконалення протидії злочинам, що вчиняються в установах Державної пенітенціарної служби, на сьогодні залишаються в центрі уваги як учених-кримінологів, так і уповноважених державних органів та правозахисних організацій. Науковий інтерес особливо позбавився після реорганізації відомства в 1999 році. Незважаючи на реалізацію скоординованої державної політики щодо протидії правопорушенням у системі органів виконання покарань, їх рівень залишається тривожним. Причиною є соціально негативна характеристика осіб, які утримуються у виправних колоніях (з 143 тис. осіб, які трималися в 182 установах Державної пенітенціарної служби, 16,3 тис. відбували покарання за умисне вбивство, 9,5 тис. – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження, 28,5 тис. – за тяжкі та особливо тяжкі злочини проти власності, 2,3 тис. – за зґвалтування).

Серед чинників, що впливають на результативність цієї роботи, головними слід назвати злочинний досвід переважної більшості засуджених (рецидивістів), які вчиняють найнебезпечніші злочини, здатні призвести до надзвичайних ситуацій (або принаймні створити небезпеку їх виникнення). У надзвичайних умовах порушується режим виконання та відбування покарання рештою засуджених, виникають ризики заподіяння шкоди життю та здоров'ю персоналу і навіть стороннім

* Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях (кримінально-виконавчі та оперативно-розшукові засади) : [моногр.] / І. М. Копотун. – К. : Золоті ворота, 2013. – 471 с.

особам, існує ймовірність учинення підпалів, погромів, порушення систем комунікацій, знищення майна тощо.

Стан оперативно-розшукового забезпечення протидії злочинам цієї категорії сьогодні не можна визнати задовільним. Зокрема, потребує правового, організаційного й організаційно-тактичного забезпечення порядок проведення заходів негласного характеру у виправних установах різного типу, що є особливо актуальним в умовах реформування кримінально-виконавчого та кримінального процесуального законодавства. Отже, постановка й розв'язання автором проблем відносно запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях, особливо з огляду на застосування оперативних та оперативно-технічних засобів, є пріоритетним напрямом наукових досліджень.

Злочинність у місцях позбавлення волі завжди мала свої особливості, зумовлені впливом тих чи інших соціально-економічних і політичних умов на певному етапі реалізації державної кримінально-виконавчої політики. Монографія в цьому контексті є логічним продовженням попередніх наукових пошуків як самого автора, так і вчених різних країн пострадянського простору. Проведений дослідником ретроспективний аналіз дав змогу дійти висновків, що мають важливе значення для теоретичного й практичного обґрунтування необхідності формування теоретико-правових та організаційних засад запобігання надзвичайним подіям у виправних колоніях. Безумовним досягненням зазначеної роботи є визначення поняття та змісту оперативної обстановки, аналіз правових засад оперативно-розшукового запобігання злочинам цієї категорії, конкретизація заходів з урахуванням специфіки виправних установ і різних оперативно-тактичних ситуацій. Чітко сформульовано науково-практичне визначення поняття злочинів, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях, як передбачених законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечних винних діянь, учинених засудженими, що мають винятковий, не передбачений звичайним ходом функціонування установ характер, і за своїми наслідками становлять загрозу життю або здоров'ю особи (засуджені, персонал, відвідувачі, жителі прилеглої території) чи призводять до порушень стабільного функціонування

кримінально-виконавчих установ, аж до повного унеможливлення. Такі події можуть спричинити вчинення засудженими або щодо них умисних убивств, масові заворушення, захоплення заручників, злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань, дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань.

З урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки пенітенціарного рецидиву, який є важливим індикатором не лише ефективності діяльності кримінально-виконавчих установ щодо запобігання злочинам, а й усієї пенітенціарної системи, обґрунтовано доцільність посилення кримінальної відповідальності за злочини (незалежно від форми вини за попереднє та вчинене кримінально каране діяння), учинені засудженими під час відбування покарання, що зумовлено підвищеною їх суспільною небезпекою не лише за наслідками, суб'єктом вчинення, а й за можливістю повністю або частково дезорганізувати весь процес виконання та відбування покарання у кримінально-виконавчих установах (наголошено на тому, що таку пропозицію підтримали 70,6 % опитаних співробітників відповідних установ). На цій науковій основі сформульовано низку слушних пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність та в галузі оперативно-розшукової діяльності.

Доведено, що спостереження за станом оперативної обстановки необхідно здійснювати за показниками, важливими для накопичення відповідної інформації, які, з одного боку, є факторами, що впливають на неї, а з іншого, – можуть використовуватися для її аналізу й оцінки. Визначено перелік обов'язкової для аналітичної роботи (інформаційно-аналітичного прогнозування) інформації, у тому числі негласного оперативно-розшукового характеру, на якій повинна ґрунтуватись оцінка оперативної обстановки.

Структура монографії цілком відповідає логіці дослідження й поставленим задачам, що дозволило автору послідовно зосередитися на головних проблемах і шляхах їх вирішення. Наведені в монографії узагальнення й обґрунтування, висновки та пропозиції може бути використано як у практичній діяльності працівників Державної пенітенціарної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, суддів, так і під час проведення

Топчій Віталій Васильович –
здобувач Відкритого міжнародного
університету розвитку людини
«Україна»

ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ТА СУБ'ЄКТІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ НАГЛЯД І КОНТРОЛЬ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ

На підставі аналізу законодавчих та інших нормативно-правових актів, що регулюють діяльність органів нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, а також вивчення практики розслідування злочинів проти трудових прав, з'ясовано загальні засади взаємодії під час розслідування таких злочинів, визначено коло суб'єктів взаємодії.

Ключові слова: злочини проти трудових прав; розслідування; взаємодія; органи нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю; Державна інспекція України з питань праці; професійні спілки.

На основании анализа законодательных и других нормативно-правовых актов, которые регулируют деятельность органов надзора и контроля за соблюдением законодательства о труде, а также изучения практики расследования преступлений против трудовых прав, выяснены общие основания взаимодействия при расследовании таких преступлений, определены субъекты взаимодействия.

Ключевые слова: преступления против трудовых прав; расследование; взаимодействие; органы надзора и контроля за соблюдением законодательства о труде; Государственная инспекция Украины по вопросам труда; профессиональные союзы.

Based on the analysis of legislative and other normative-legal acts that regulate the activities of supervision and control over compliance with labor laws, as well as learning the practice of investigation of crimes against labor rights defined

common ground cooperation in the investigation of such crimes are defined subjects interaction.

Keywords: crimes are against labour rights; investigation; cooperation; organs of supervision and control are after inhibition of legislation about labour; a state inspection of Ukraine is on questions labour; trade unions.

Загальновідомо, що трудові правовідносини виникають у результаті впливу норм трудового права на відносини щодо застосування найманої праці на основі угоди між працівником і роботодавцем про особисте виконання працівником за плату трудової функції (роботи на посаді у відповідності до штатного розкладу, професії, спеціальності із вказівкою кваліфікації, конкретного виду дорученої роботи) з дотриманням ним правил внутрішнього трудового розпорядку при забезпеченні роботодавцем умов праці, передбачених трудовим законодавством та іншими нормативно-правовими актами, що містять норми трудового права, колективним договором, угодами, локальними нормативними актами, трудовим договором.

Отже, трудові правовідносини передбачають низку специфічних, складних комунікацій та взаємодію між працівником і роботодавцем. За таких умов, з одного боку, зазначені суб'єкти трудових правовідносин об'єднані спільною метою стосовно виконання виробничих завдань, а з іншого, – їх інтереси подекуди принципово різняться, що зрештою призводить до порушення трудових прав працівників.

Так, роботодавці, насамперед, керуються інтересами підприємства, зокрема, щодо стабільності його діяльності й одержання прибутків, часто не додержуючись вимог трудового законодавства.

З метою припинення таких порушень і запобігання їм, а також забезпечення додержання законодавства про працю на підприємствах, в установах, організаціях система державного управління в Україні передбачає функціонування спеціальних державних структур, покликаних здійснювати нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю. Одночасно з ними діють недержавні організації, що здійснюють громадський контроль за додержанням законодавства в цій сфері.

У контексті розгляду проблем розслідування злочинів проти трудових прав діяльність цих структур та організацій становить особливий інтерес, оскільки виконання ними своїх функцій безпосередньо пов'язано з моніторингом стану додержання законодавства про працю, ужиттям заходів щодо усунення порушень трудових прав і запобігання їх учиненню в майбутньому.

Проте, як свідчать матеріали вивчення практики розслідування злочинів проти трудових прав, звернення до відповідних органів на сьогодні є поодинокими, практичні працівники не приділяють належної уваги питанням організації взаємодії в цій сфері, слідчі необізнані стосовно можливостей виконання завдань розслідування в процесі взаємодії, відсутнє системне уявлення про суб'єктів здійснення нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю. Водночас результати опитування показують, що проблеми взаємодії визнають практично всі респонденти як актуальні.

Зважаючи на викладене, питанням взаємодії слідчого з державними органами, які здійснюють нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, а також іншими суб'єктами, до повноважень яких належить громадський контроль у цій галузі, потрібно приділити окрему увагу.

Зазначеній тематиці в різний час було присвячено праці вітчизняних і зарубіжних криміналістів Г. В. Андрєєва, Р. С. Белкіна, Д. К. Бекішева, П. Н. Бірюкова, І. О. Возгріна, А. Ф. Волобуєва, В. В. Гриценка, А. Є. Гутника, В. І. Гушева, І. П. Козаченко, І. І. Кучерова, В. В. Лисенка, В. А. Лукашева, М. І. Мазуріна, Г. А. Матусовського, А. Р. Ратінова, Ю. М. Ратишевського, І. В. Сервецького, А. М. Супруненко, О. В. Таран, В. М. Тертишника, С. С. Чернявського, А. А. Чувільова, В. Ю. Шепітька, О. М. Юрченка та ін. Проте питання взаємодії під час розслідування злочинів проти трудових прав у криміналістичній літературі не розглядалися, специфіка такої взаємодії не описана.

А. Д. Марушев зазначає, що з точки зору криміналістики взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємозумовленість і зв'язок. З цього випливає, що взаємодія – це процес організації та здійснення розслідування й запобігання

окремим видам злочинів. Взаємодія здійснюється між суб'єктами в процесі розслідування злочинів. Вона як найбільш організована й ефективна форма боротьби правоохоронних органів зі злочинністю характеризується особливими властивостями. У зв'язку з цим її розглядають як вищий ступінь консолідації сил і засобів правоохоронних і контролюючих органів, наділених законом відповідними повноваженнями в різних сполученнях участі залежно від виду злочину, що розслідується, складності завдань, які вирішуються, необхідності використання відповідних засобів, прийомів і методів [1, с. 134].

У науковій літературі взаємодія також розглядається як категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх зумовленість. Загалом під взаємодією розуміють узгоджену за метою, місцем і часом спільну діяльність певного кола суб'єктів [2]; об'єднання зусиль слідчого з іншими правоохоронними органами для узгоджених дій і досягнення спільної мети щодо розкриття та розслідування злочинів, яке здійснюється у формах, передбачених законом, відомчими правовими актами або вироблених практикою [3, с. 443]; узгоджену за метою, місцем і часом діяльність як слідчого, так і органів дізнання, що забезпечує ефективний розподіл сил, комплексне використання методів і засобів [4, с. 677]; поодинокі або багаторазові (протягом тривалого часу) об'єднання зусиль, засобів і методів для виконання завдань відносно виявлення, швидкого та повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожен, хто здійснив злочин, був притягнений до справедливого покарання і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений [5, с. 11]; об'єктивно необхідну, скоординовану в часі, формі та за результатами, узгоджену за попередньою та кінцевою метою спільну діяльність слідчого, оперативного уповноваженого, спеціаліста й експерта [6, с. 89]; узгоджену чи спільну діяльність посадових осіб різних правоохоронних органів або їх підрозділів, спрямовану на досягнення конкретної тактичної мети [7, с. 4]; узгоджену діяльність різних ланок однієї чи декількох організаційних систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу [8, с. 158].

Аналіз вищезазначених та інших визначень поняття взаємодії під час розслідування злочинів дає змогу виокремити низку обов'язкових ознак, що визначають і характеризують його зміст.

Із цих позицій пропонуємо визначити взаємодію під час розслідування злочинів проти трудових прав як цілеспрямовану, узгоджену діяльність слідчого й інших суб'єктів здійснення нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, спрямовану на боротьбу з правопорушеннями у сфері трудових правовідносин, зміцнення законності та правопорядку, запобігання правопорушенням.

Зазначена взаємодія має такі ознаки:

1) наявність спільних цілей і завдань у слідчого й інших суб'єктів здійснення нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю;

2) виконання зазначених завдань неможливе або неефективне без участі (допомоги) інших суб'єктів взаємодії;

3) здійснення власних повноважень кожним із взаємодіючих суб'єктів з урахуванням спільних цілей взаємодії;

4) узгоджене та координоване виконання спільних завдань;

5) потреба в управлінні процесом взаємодії;

6) чітке визначення правового статусу суб'єктів взаємодії.

Мета взаємодії передбачає:

спільні дії суб'єктів, спрямовані на зміцнення законності й правопорядку, запобігання вчиненню злочинів проти трудових прав, виявлення та усунення (нейтралізацію) негативних явищ і процесів, що призводять до правопорушення та/або сприяють їх учиненню;

необхідність підвищення ефективності та результативності узгоджених дій правоохоронних органів і контролюючих органів під час спільних дій щодо встановлення обставин учинення порушень трудових прав.

Основною взаємодією є діяльність кожного з її суб'єктів (у межах своєї компетенції відповідними засобами й методами), спрямована на збирання інформації стосовно додержання законодавства про працю, виявлення фактів порушень, встановлення обставин, що їм сприяли, та вжиття відповідних заходів реагування.

Ураховуючи вищевикладене, можна визначити основні принципи взаємодії, а саме:

1. Законність. Цей принцип передбачає, що взаємодія має відбуватися відповідно до вимог законів та інших нормативно-правових актів, які регулюють як спільну діяльність, так і порядок функціонування кожного суб'єкта окремо.

2. Плановість. Зважаючи на те, що взаємодія є безперервним і динамічним процесом, можна лише умовно визначити етапи її планування: 1) усвідомлення доцільності взаємодії, встановлення (вибір) конкретних її суб'єктів, визначення напрямів і форм взаємодії, узгодження плану суб'єктами взаємодії; 2) власне взаємодія; 3) аналіз виконаної роботи, підведення підсумків та узагальнення отриманих даних, за потреби – розроблення плану подальших спільних дій.

3. Розмежування компетенції. Повноваження правоохоронних і контролюючих органів, а також їх структурних підрозділів, регламентуються різними законами та підзаконними актами. Тому організація взаємодії передбачає спільну діяльність і чітке розмежування компетенції, форм і методів роботи різних відомств [9, с. 334–335].

Правовою основою взаємодії під час розслідування злочинів проти трудових прав є: Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кодекс законів про працю України, закони України «Про міліцію», «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», Указ Президента України «Про державну інспекцію з питань праці» тощо.

Водночас окремого акту, в якому б йшлося про взаємодію між органами внутрішніх справ і суб'єктами нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, на сьогодні не існує.

Формування комплексного уявлення про органи нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю неможливе без визначення основних властивостей системи зазначених суб'єктів. Аналіз юридичної літератури та нормативно-правих актів дає змогу визначити такі з них.

По-перше, система органів нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю не є випадковою сукупністю елементів. До неї не можна механічно включати суб'єкти, підпорядковані іншим цілям.

По-друге, система органів нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства є специфічною, має притаманні лише їй властивості, на відміну від інших систем, що функціонують у сфері трудового права. Специфіка зазначеної системи визначається її елементами та відносинами між ними. Під час розгляду системи органів нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства необхідно мати на увазі, що вона включає в себе органи, що законодавчо наділені контрольними та наглядовими повноваженнями. Сутність цієї системи зводиться не лише до сутності окремих складових, елементів, а й до їх взаємодії. Аналізуючи наукову літературу, можна виділити відомчу та позавідомчу (надвідомчу); державну й недержавну (громадську) системи нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства. Відомча система нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства характеризується, як правило, наявністю стійкої залежності від власника й уповноваженого ним органу. Наявність такої системи притаманна більшості міністерств і відомств, підпорядкованих Кабінету Міністрів України. У цьому разі коректніше буде говорити про систему контролю.

Позавідомча система, на відміну від відомчої, не залежить від власника й уповноваженого ним органу. Контроль суб'єктами цієї системи здійснюється над усіма суб'єктами трудового права, незалежно від підпорядкування та форми власності. Державна система органів нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства означена наявністю суворо регламентованих державою повноважень, монополією держави на виконання суб'єктами цієї системи своїх функцій. Така система передбачає наявність органів нагляду, таких як прокуратура та суд. Недержавна (громадська) система органів нагляду й контролю означена відсутністю такої монополії. Її особливістю є наявність недержавного суб'єкта – професійних спілок та їх об'єднань, трудових колективів, громадських інспекторів, вільно обраних працівниками представників (представника).

По-третє, систему органів нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства можна трактувати як ціле, як сукупність частин, підпорядкованих єдиному цілому. Це означає, що її окремі елементи (органи нагляду й контролю) пов'язані таким чином, що за необхідності можуть замінити один одного. Так, санітарно-епідеміологічна служба здійснює контроль за дотриманням гігієни праці на виробництві, при цьому гігієна праці є однією зі складових безпеки праці, контроль за якою покладено на Держгірпромнагляд України.

По-четверте, система органів нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства є не статичною, а динамічною, адже постійно розвивається. Так, відповідно до ст. 259 Кодексу законів про працю (КЗпП) України, нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю здійснюють спеціально вповноважені на те органи й інспекції, центральні органи державної виконавчої влади, Генеральний прокурор України і підпорядковані йому прокурори, громадський контроль за додержанням законодавства про працю здійснюють професійні спілки та їх об'єднання. У КЗпП України розширено систему громадського контролю до суб'єктів, які можуть брати участь у трудових відносинах, зокрема, за відсутності профспілкової організації, включено вільно обраних працівниками представників (представника).

По-п'яте, система органів нагляду та контролю за додержанням трудового законодавства є відкритою. Одним із видів діяльності всіх контрольних-наглядових органів є систематичне інформування населення про стан додержання трудового законодавства на підприємствах, в установах та організаціях. Органи нагляду й контролю не просто не мають права приховувати від населення реальний стан виконання трудового законодавства, а навіть зобов'язані доводити до відома громадян усі випадки порушень трудового законодавства власниками чи уповноваженими ними органами. Виняток становить лише слідча таємниця під час розслідування злочинів.

По-шосте, система нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства є некерованою. Сьогодні не існує єдиного органу, якому б підпорядковувалися контрольні-наглядові органи. Деякі із зазначених органів підконтрольні

парламенту, однак усе ж не мають чіткої нормативно-правової регламентації своєї діяльності. Їх діяльність регламентується не лише нормами трудового права. Наприклад, діяльність санітарно-епідеміологічних служб регламентується як нормами трудового законодавства, так і нормами законодавства про охорону здоров'я.

Таким чином, система органів нагляду й контролю за додержанням трудового законодавства може бути визначена як єдина сукупність компетентних державних органів та органів громадського контролю, наділених низкою однорідних повноважень, діяльність яких спрямована на досягнення єдиної мети – додержання всіма суб'єктами трудового права законодавства про працю на всіх етапах їх діяльності [10, с. 732–734].

Із наведеного випливає, що система органів нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю, їх правовий статус досить чітко визначені та структуровані, наглядові й контрольні повноваження мають нормативно-правове закріплення.

Розвиток ринкових відносин, змінення економічних умов і підсилення соціальної ролі держави поступово сприяли вдосконаленню системи органів держави, що здійснюють функції нагляду й контролю в різних сферах суспільного життя.

З-поміж інших особливе місце в цій системі належить Державній інспекції України з питань праці, яка є правонаступником прав та обов'язків Державного департаменту нагляду за додержанням законодавства про працю – урядового органу, що діяв у системі Міністерства праці та соціальної політики України (ліквідований Постановою Кабінету Міністрів України «Про ліквідацію урядових органів» від 28 березня 2011 року № 346).

Державна інспекція України з питань праці (Держпраці України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України – Міністра соціальної політики України.

Держпраці України входить до системи органів виконавчої влади й забезпечує реалізацію державної політики з питань

нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, на випадок безробіття в частині призначення нарахування й виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою додержання прав і гарантій застрахованих осіб.

Основними завданнями Держпраці України є:

реалізація державної політики з питань державного нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю;

реалізація державної політики з питань державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення;

реалізація державної політики з питань контролю за додержанням законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування й виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою додержання прав і гарантій застрахованих осіб;

розроблення та внесення пропозицій щодо формування державної політики з питань державного нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, а також законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою додержання прав і гарантій застрахованих осіб.

Діяльність Держпраці України, що здійснює функції нагляду й контролю у сфері трудових відносин, є універсальною, тобто на неї покладено нагляд і контроль за додержанням трудового законодавства й інших нормативних актів, що містять норми трудового права у всіх сферах суспільного життя, у тому числі на об'єктах, підзвітних іншим органам. Нагляд і контроль Держпраці України здійснюється стосовно всіх працівників, які перебувають у трудових

відносинах із конкретним роботодавцем, тому сфера охоплення суб'єктів трудових відносин у Держпраці України значно ширша, ніж в інших органах, до повноважень яких належать функції нагляду та контролю [11, с. 17].

Значна роль у захисті трудових прав і законних інтересів працівників належить професійним спілкам та їх об'єднанням, які, як уже зазначалося, здійснюють громадський контроль за додержанням законодавства про працю.

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Для визначення можливостей взаємодії слідчого та професійних спілок під час розслідування злочинів проти трудових прав було проаналізовано нормативно-правове регулювання діяльності згаданих органів громадського контролю. Таким чином, основні права, повноваження та функції профспілок України і її членських організацій для комплексного уявлення представлено у вигляді наступних груп.

1. Права профспілок і їх об'єднань представляти та захищати права й інтереси їх членів.

2. Права профспілок та їх об'єднань на ведення колективних переговорів, укладання колективних договорів і угод.

3. Повноваження профспілок та їх об'єднань щодо захисту прав громадян на працю, здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю.

4. Права профспілок та їх об'єднань щодо вирішення колективних трудових спорів.

5. Право профспілок, їх об'єднань на інформацію з питань праці та соціально-економічного розвитку.

6. Права профспілок, їх об'єднань щодо притягнення до відповідальності посадових осіб.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що аналіз правового статусу та повноважень суб'єктів здійснення нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю з точки зору

можливості взаємодії під час розслідування злочинів проти трудових прав, а також узагальнення існуючого досвіду такої взаємодії, дає підстави визначити в якості суб'єктів, яких доцільно залучати до кримінально-процесуальної діяльності під час розслідування зазначеної категорії злочинів: Держгірпромнагляд України, професійні спілки та їх об'єднання як такі, що здійснюють безпосередній нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю. Їх діяльність супроводжується накопиченням значної кількості інформації, яка може бути корисною для виконання завдань щодо розслідування, а напрацьовані цими суб'єктами власні засоби та методи контролю можуть використовуватись у слідчій роботі, зокрема в якості інформаційного орієнтиру під час планування розслідування, підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Марушев А. Д. Принципи взаємодії слідчого з учасниками досудового слідства / А. Д. Марушев // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х. : Право, 2011. – Вип. 11. – С. 133–138.
2. Мешканцов В. Н. Экономико-правовые проблемы противодействия коррупции : дис. ... канд. эконом. наук : 08.00.05 / Мешканцов Владимир Николаевич. – М., 2005. – 175 с.
3. Криминалистика : [учеб.] / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эскархопуло. – СПб. : Лань, 2001. – 926 с.
4. Курс криминалистики. Общая часть / [отв. ред. В. Е. Корноухов]. – М. : Юрист, 2000. – 784 с.
5. Криминалистическое обеспечение деятельности милиции и органов предварительного расследования / [под ред. Т. А. Аверьяновой, Р. С. Белкина]. – М. : Новый юрист, 1997. – 400 с.
6. Криминалистика. Расследование преступлений в сфере экономики / [под ред. В. Д. Грабовского, А. Ф. Лубина]. – Н. Новгород : Нижегород. ВШ МВД России, 1995. – 400 с.
7. Цветков С. И. Комплексное использование сил и средств правоохранительных органов при расследовании деятельности преступных структур / С. И. Цветков. – М. : Моск. ин-т МВД России, 1994. – 147 с.

8. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.

9. Таран О. В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням вимог законодавства про охорону праці : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Таран Олена Вікторівна. – К., 2013. – 445 с.

10. Подгорна Г. В. Щодо системної організації діяльності органів нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства [Електронний ресурс] / Г. В. Подгорна // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 731–735. – Режим доступу :

<http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10pgvdtz.pdf>.

Попова О. И. Место и роль государственных инспекций труда в системе государственного надзора и контроля Российской Федерации : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения» / О. И. Попова. – М., 2009. – 23 с.

Галан Наталія Василівна –
кандидат медичних наук, доцент
кафедри криміналістики та судової
медицини Національної академії
внутрішніх справ

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ПСИХОТЕРАПІЇ У СЛІДЧІЙ ПРАКТИЦІ

Розглянуто застосування гіпнозу під час проведення слідчих дій. З'ясовано, що це вимагає компетенції і тонкої психологічної роботи, результати якої часто є непередбачуваними. Виявлено, що значний обсяг нової інформації вдається одержати за допомогою цього методу в тому разі, коли процеси пригадування ускладнені тривожною мотивацією. Доведено, що нині гуманна функція гіпносуґестії використовується вітчизняними правоохоронними структурами з надмірною обережністю. Зроблено припущення стосовно майбутньої появи в криміналістиці нового повноцінного наукового напрямку – криміналістичної гіпнології.

Ключові слова: психотерапевтична техніка; слідчий гіпноз; криміналістична гіпнологія.

Рассмотрено применение гипноза при выполнении следственных действий. Обосновано, что это требует компетенции и тонкой психологической работы, результаты которой часто оказываются непредсказуемыми. Аргументировано, что значительный объем новой информации удастся получить с помощью данного метода в тех случаях, когда процессы припоминания осложнены тревожной мотивацией. Доказано, что гуманная функция гипносуґестия используется отечественными правоохранительными структурами все еще с чрезмерной осторожностью. Сделано предположение, что в будущем в криминалистике сложится новое полноправное научное направление – криминалистическая гипнология.

Ключевые слова: психотерапевтическая техніка; следственный гипноз; криминалистическая гипнология.

The application of hypnosis in carrying out investigation that requires expertise and thin psychological work, the results of which are often unpredictable. A large amount of new information not obtained by this method in cases, when the processes of remembering complicated alarming motivation. Humane function hipnosuhhestiyyi used by domestic law enforcement agencies are still with excessive caution. In the future a full forensic skladetsya new scientific field – forensic hipnolohiya, can significantly improve the tactical equipment investigative practices.

Keywords: psychotherapeutic technique; investigative hypnosis; forensic hipnolohiya.

На сьогодні помітно зростає інтерес учених до проблеми Н підпорогового сприйняття, зокрема, до прийомів підпорогової стимуляції. Серед чинників, що стимулюють увагу дослідників до цієї проблеми, – відкриття нових наукових фактів у галузі нейрофізіології щодо застосування теорії розпізнавання сигналів.

За словами Л. П. Грімака, «аналіз особливостей навчання в підсвідомості показує, що, незважаючи на значний фактологічний та експериментальний матеріал, досить витончені теоретичні побудови, це питання перебуває ще не на тій стадії, коли його належить висвітлювати в підручниках». Прийоми підпорогової стимуляції були ґрунтовно вивчені в межах розробки чисельних систем, що забезпечують високу інтенсифікацію процесів навчання. Найбільш цікавими можна вважати сугестологічний метод Г. К. Лозанова та сугестокібернетичний метод інтенсивного навчання В. В. Петрусинського.

Гіпноз як психофізіологічне явище й інструмент комунікативної дії може бути використаний як у протиправних, так і в конструктивних, гуманних цілях. Є підстави вважати, що увага юристів до цього феномену в майбутньому значно підвищиться, оскільки кількість злочинів і протиправних (зокрема масових) дій за допомогою різних форм гіпносугестії постійно зростає, а отже, неминуче збільшиться й кількість методів розслідування, в основі яких лежить гіпноз.

Метою цієї статті є дослідження застосування методів психотерапії для подальшого впровадження їх у юридичну практику, зокрема, так званого слідчого гіпнозу як надзвичайно

дієвого інструменту отримання правдивих показів. Загальновідомо, що слідчий гіпноз суттєво відрізняється від психотерапевтичної техніки навіювання, адже є здебільшого своєрідним інструментом гіпермнезії, розширення пам'яті в інтересах слідства. Проте при більш ретельному вивченні можна виявити і деякі спільні риси слідчого та медичного гіпнозу. Найчастіше ця схожість спостерігається в тих випадках, коли дізнавачеві доводиться мати справу зі свідками та потерпілими, серйозно травмованими чи емоційно засмученими пережитою подією. У цих осіб гіпнотичний сеанс нерідко знімає явища амнезії, викликані стресовим станом, а прояв до них співчуття, готовність уважно вислухати, поблажливе ставлення до будь-яких емоційних проявів дають їм можливість позбавитися психоемоційної напруги, зменшити стрес і відчутти себе більш розкутими. Відповідно, дія слідчого гіпнозу набуває й певного психотерапевтичного значення.

Зважаючи на те, що слідчий гіпноз має свої особливості, вимагає спеціальної підготовки та відповідного досвіду, звичайний гіпнотерапевт не може кваліфіковано виконувати слідчі функції. У такому разі йому необхідна додаткова підготовка в галузі кримінології. Фахівець зі слідчого гіпнозу, крім знань у галузі гіпнозугестії, повинен знати особливості функціонування пам'яті, методи її активації, а також специфіку надання свідчень очевидцями.

Ще на початку століття відомий психолог Г. Мюнстерберг указував на ненадійність словесних звітів про бачене. Істотно впливають на правдивість свідчень свідків, очевидців декілька змінних величин: потенційна сприйнятливість суб'єкта; його схильність до переосмислення та перебільшення побаченого; особиста мотивація й ступінь причетності до події; багатогранний характер закінчення, суть якого не завжди можна усвідомити. Впливають на об'єктивність свідчень і такі «побічні» чинники, як прагнення свідка заповнити фактичні прогалини в пам'яті, звичка «піддакувати» й догодити, несвідоме прагнення до того, щоб приймати бажане за дійсне. Не зупиняючись на деталях питання, зазначимо, що більшість свідків неспроможні точно описати підозрюваного правопорушника. У психології сприйняття добре відома

закономірність, відповідно до якої точність опису баченого корелює із силою емоційної дії, яку вона справила на глядача. Отже, чим сильніший емоційний інтерес свідка, тим імовірніше він запам'ятає важливі деталі інциденту, який спостерігав.

Усі чинники, що впливають на якість сприйняття, можна розглядати як залежні від зовнішніх умов (відстань від місця злочину, стан погоди, освітлення, моменти, що відволікають увагу), фізичних даних людини (її зріст, якість зору й слуху), емоційного стану (страх, розлюченість, переживання болю), а також додаткових психологічних моментів (упередженість, бажання побачити те, що хочеться бачити, тощо).

Численними дослідженнями встановлено, що гіпноз відіграє значну роль у забезпеченні надійності й точності свідчень очевидців і потерпілих у більшості кримінальних справ. Оскільки здебільшого в слідства є можливість повторної перевірки інформації, одержаної під час гіпнозу, такої наприклад, як опис зовнішності підозрюваного, номер автомобіля, характеристика транспортного засобу й інші ключові відомості, то під час подальшого розслідування ця інформація або одержує підтвердження, або не враховується.

Цікавими є результати спеціального експерименту стосовно дослідження ефективності слідчого гіпнозу. Перед групою поліцейських в умовах спонтанності був інсценований злочин. Кожного зі співробітників попросили дати індивідуальний письмовий звіт про інцидент, свідком якого він був. Потім у цих же осіб такі ж звіти були одержані повторно в стані гіпнозу. У результаті виявилось, що другий звіт був значно повнішим і точнішим, ніж перший. Варто лише додати, що безліч випадків застосування слідчого гіпнозу в повсякденній практиці кримінології слугує переконливим підтвердженням цих експериментальних результатів.

Не менш важливу рису слідчого гіпнозу було встановлено в результаті порівняно недавніх досліджень особливостей сприйняття інформації. Виявилося, що обсяг сприйнятої людиною інформації визначається не тільки рівнем її усвідомлення. Чимала частка сприйнятої інформації фіксується, крім того, на підсвідомому рівні. У звичайному стані людина фактично не має до неї доступу, вона навіть не підозрює про

наявність у неї певних знань. Проте в гіпнотичному стані дані підсвідомого рівня стають доступнішими для усвідомлення та вербалізації, тобто вираження в словесній формі. Це дає змогу у фазових станах психіки одержати від свідків повнішу інформацію, ніж та, яку вони надають під час звичайних допитів. З огляду на зазначену закономірність, М. Рейзер наводить випадок із практики, коли свідок, перебуваючи під впливом психотропної речовини, нічого не могла розповісти детективу під час звичайного допиту. Під гіпнозом же вона пригадала й описала зовнішність підозрюваного, унаслідок чого вдалося настільки точно скласти його графічний портрет, що він значною мірою співпав із його фотографією.

На підставі тих даних, що є на сьогодні, чимало зарубіжних авторів вважають, що репродуктивний гіпноз, який застосовується відносно готового до співпраці свідка злочину, може суттєво підвищити можливості слідства щодо отримання необхідної інформації першочергового значення. При цьому підкреслюється, що, хоча дані, одержані за допомогою слідчого гіпнозу, характеризуються об'ємнішою та точнішою інформацією порівняно зі звичайним допитом, дуже важливо, щоб ці дані ретельно перевірялися під час подальшого слідства.

Для проведення сеансу гіпнорепродукції підбирається відповідна кімната з доброю звукоізоляцією, куди на час роботи можна було б обмежити доступ іншим співробітникам і де, за можливості, були б вимкнені телефони. Освітлення в кімнаті повинно бути м'яким, принаймні потрібно усунути попадання прямого світла (електричного або сонячного) на обличчя суб'єкта, якого гіпнотизують. Особливо важлива умова для нормального ходу гіпнотизації – наявність оптимальної температури в робочій кімнаті. Особу, яка гіпнотизується, слід посадити на зручний стілець, а ще краще – крісло з регульованим положенням спинки, щоб він міг повністю розслабитися. М'яка мелодійна музика або відтворення білого шуму може слугувати хорошим фоном для гіпнотичної релаксації.

Увесь хід сеансу слідчого гіпнозу повинен записуватися на магнітофонну плівку, а за бажанням може вестися і відеозапис. Магнітофоном можна користуватися відкрито, оскільки особа, яка гіпнотизується, легко адаптується до цієї

обставини і вже через декілька хвилин перестає помічати наявність мікрофонів. Дуже зручно проводити гіпноз у парі з іншим експертом, оскільки це дозволяє не тільки розподілити робочі функції під час сеансу, а й консультуватися між собою щодо ходу гіпнотизації. Уважається, що присутність родичів і близьких друзів на сеансі не сприяє справі, за винятком тих випадків, коли допитують постраждалих дітей або таких же малолітніх очевидців.

Присутніх на сеансі розміщують у глибині кімнати, поза увагою того, хто гіпнотизується, щоб не перешкоджати гіпнотизерові. Описані випадки, коли присутні на сеансі особи, спостерігаючи за процедурою гіпнотизації, самі засинали. У такій ситуації фахівцеві необхідно ненадовго відлучитися від основної роботи й належним чином скоригувати стан присутніх: вивести їх із гіпнозу та збадьорити на час усього сеансу.

Якщо слідчий працює спільно з фахівцем-гіпнологом, він не повинен намагатися розмовляти із загіпнотизованим. Питання допитуваному слід ставити через гіпнолога письмово. Категорично забороняється в присутності загіпнотизованого подавати якісь репліки по суті справи, а тим більше обговорювати процес самого сеансу допиту. Треба пам'ятати, що в стані гіпнозу людина залишається живим і активним суб'єктом, який цілком розуміє, що відбувається навколо нього, а отже, вимагає до себе такого ж прояву такту й поваги, як і будь-хто інший. Не виключена можливість того, що під час відтворення певних обставин події допитуваний, перебуваючи в стані гіпнозу, може виявити деякий неспокій, психічну напругу або явне хвилювання. Якщо емоційна реакція загіпнотизованого стає особливо високою, то відповідним навіюванням його слід заспокоїти, проте – і це важливо мати на увазі – не за рахунок зниження значущості пригадуваних подій та їх деталей.

Здебільшого суб'єкти навіть із вираженим неспокоєм помітно релаксуються, заспокоюються після входження в гіпнотичний стан, їх первинна схвильованість і невпевненість минають. Це сприяє процесам пригадування та відтворення пережитих раніше вражень.

У жодному разі не рекомендується виконувати таку роботу поспішно. Зазвичай дізнавачі, які ведуть справи, що

вимагають застосування слідчого гіпнозу, схильні форсувати події, посилаючись на брак часу, що суттєво знижує ефективність гіпнорепродукції. Проте слід мати на увазі, що давність події в межах року не позначається негативно на повноті відтворення інформації. Найменші ж ознаки квапливості негативно впливають на допитуваного, перешкоджають пригадуванню, повноцінній релаксації. Тому перед сеансом гіпнорепродукції доцільно дати допитуваному якийсь час, протягом якого в нього зазвичай спрацьовують антистресові захисні механізми та встановлюється емоційна рівновага. Відкладення проведення сеансу не впливає на репродуктивну здатність пам'яті свідка.

Згідно з досвідом американських та ізраїльських криміналістів, перевага у використанні гіпнозу повинна віддаватися особливо складним кримінальним справам, таким як убивство, зґвалтування, викрадення дітей і серйозні розбійні напади.

Є особливі кримінальні справи, що вимагають участі в слідчому гіпнозі певного фахівця-консультанта. Вони стосуються суб'єктів з особливою формою емоційного розладу, дітей, а також осіб із психічними відхиленнями.

Окремі слідчі можуть спробувати використовувати гіпноз як засіб прискорення проведення слідства. Такий підхід до зазначеного методу отримання інформації – неминучий шлях до його дискредитації. Гіпнорепродукцію обставин події доцільно проводити тільки після завершення основної роботи в справі. Якщо ж під час звичайних допитів одержано достатньо інформації, то проводити слідчий гіпноз немає необхідності. Здебільшого гіпноз – крайній засіб дізнання, до якого вдаються, коли всі інші джерела інформації вичерпано або їх просто немає.

Якщо пригадування утруднено, допитуваного, за можливих обставин, можна привести на місце події, що нерідко слугує додатковою стимуляцією пам'яті.

Іноді необхідні відомості від людини в стані гіпнозу вдається одержати протягом одного сеансу. Коли ж суб'єкт неспокійний або його свідчення недостатньо мотивовані щодо окремих епізодів, можуть бути потрібні повторні сеанси. Для усунення в потерпілих амнезії, викликані травмою або якими-небудь фармакологічними речовинами, нерідко потрібно

більше десяти сеансів для відновлення здатності орієнтуватися в подіях забутого проміжку часу.

Перш ніж закінчити сеанс слідчого гіпнозу, доцільно поставити допитуваному останнє питання: «Чи є що-небудь ще, про що Ви хотіли б мені сказати, а я Вас не запитав?». Часто при цьому вдається одержати додаткову інформацію, оскільки людина, перебуваючи в стані гіпнозу, здатна побачити деякі нові деталі події в тих ракурсах, що раніше були недоступні для її свідомості.

Резюмуючи методичну частину слідчого гіпнозу, слід зауважити, що значний обсяг нової інформації вдається одержати за допомогою цього методу в тому разі, коли процеси пригадування ускладнені тривожною мотивацією або своєрідними емоційними блоками (за принципом «страшно пригадати»). Менше відомостей буває одержано за допомогою гіпнорепродукції тоді, коли подробиці, що становлять інтерес для слідства, оцінювалися очевидцем або потерпілим у момент події як незначні, неістотні. Гіпнотичний стан має більший ефект, коли необхідно відновити послідовність подій, і менший – коли пригадуваний факт не має внутрішніх логічних зв'язків із подією та є випадковим (наприклад, номер автомобіля).

Криміналісти управління поліції Ізраїлю також роблять висновок про те, що гіпноз є корисним і дієвим методом підвищення ефективності допиту під час розслідування кримінальних справ. При цьому умовами, яких слід дотримуватися при використанні цього методу, є такі:

1. Свідки або потерпілі, безумовно, повинні бути налаштовані позитивно щодо співпраці з органами розслідування, у тому числі до факту гіпнотизації. З етичних міркувань і з метою захисту цивільних прав не слід допитувати під гіпнозом підозрюваних. Єдиним виключенням із цього правила є бажання самого підозрюваного застосувати гіпноз і, по можливості, у присутності адвоката, коли підозрюваний сподівається пригадати важливий для встановлення істини факт.

2. У всіх випадках необхідно бути впевненим у психологічному комфорті допитуваного під гіпнозом. Якщо ж такої впевненості немає, необхідно проконсультуватися з відповідним фахівцем.

3. Сеанси слідчого гіпнозу повинні проводити досвідчені психіатри або психологи, які мають спеціальну підготовку щодо проведення гіпнорепродукції.

4. Фахівець, який проводить допит під час гіпнозу, повинен бути безпристрасним стосовно одержуваної від суб'єкта інформації. Допитуваний не повинен навіть здогадуватися про важливі для слідчого варіанти відповідей. Це сприяє уникненню навмисного спотворювання висловлюваних відомостей із метою «підіграти», догодити тому, хто слухає.

Підсумовуючи, слід зазначити, що фахівець повинен бути наділений певним рівнем інтелекту, витримкою, уміти встановлювати відповідні міжособистісні стосунки. Застосування гіпнозу вимагає компетенції й тонкої психологічної роботи, результати якої часто є непередбаченими. Кримінальна практика знає набагато простіші та надійніші засоби примушування й програмування поведінки іншої людини. Тому серед осіб, які скоїли злочини за допомогою гіпнозу, фігурують здебільшого медичні працівники, естрадні гіпнотизери, а також фахівці, що використовують сугестію для впливу на маси у своїй повсякденній роботі (педагоги, служителі релігійних культів, актори та ін.).

Що ж до протилежної, гуманної функції гіпносугестії, то вона, незважаючи на конструктивний досвід США, Німеччини, Ізраїлю та низки інших країн, використовується вітчизняними правоохоронними структурами все ще з надмірною обережністю. Узагальнюючи, наведемо слова професора Московської державної юридичної академії В. О. Образцова, який, розмірковуючи про резерви криміналістичної методології, сказав: «хоча донині проблема використання гіпнозу в справі боротьби зі злочинністю знаходиться в зародковому стані, є все ж таки всі підстави сподіватися на те, що в недалекому майбутньому в криміналістиці сформується новий повноцінний науковий напрям – криміналістична гіпнологія, що істотно поліпшить тактичне оснащення слідчої практики».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Леонтъев А. А. Основы психоллингвистики / А. А. Леонтъев. – М. : Смысл ; Академия, 2005. – 288 с.

2. Экман П. Психология лжи. Руководство по выявлению обмана в деловых отношениях, политике и семейной жизни / П. Экман ; [пер. с англ.]. – К. : Логос, 1999. – 224 с.
3. Пиз А. Язык телодвижений / А. Пиз. – СПб. : Гутенберг ; Ай кью, 2000. – 185 с.
4. Бехтерев В. М. Гипноз, внушение, телепатия / В. М. Бехтерев. – М. : Мысль, 1994. – 364 с.
5. Коуплан Р. Гипноз: практическое руководство / Р. Коуплан. – СПб
6. Смирнов И. Психотехнологии: Компьютерный психосемантический анализ и психокоррекция на неосознаваемом уровне / Смирнов И., Безносюк Е., Журавлев А. – М. : Прогресс ; Культура, 1995. – 416 с. : Питер Ком, 1998. – 288 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ

Григоренко Ірина Анатоліївна –
ад'юнкт кафедри теорії держави
та права Національної академії
внутрішніх справ

НАПРЯМИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

На основі порівняльного аналізу виокремлено стратегічні напрями подальшого реформування вітчизняних органів внутрішніх справ в умовах демократичної правової держави. Визначено можливості запозичення Україною досвіду Німеччини з урахуванням національних особливостей країн.

Ключові слова: правоохоронні органи; органи внутрішніх справ; реформування; євроінтеграція; роз'яснювально-превентивна діяльність; зв'язки з населенням; підготовка персоналу; виховна робота.

На основе сравнительного анализа выделены стратегические направления дальнейшего реформирования отечественных органов внутренних дел в условиях демократического правового государства. Определены возможности заимствования Украиной опыта Германии с учетом национальных особенностей стран.

Ключевые слова: правоохранительные органы; органы внутренних дел; реформирование; евроинтеграция; разъяснительно-превентивная деятельность; связи с населением; подготовка персонала; воспитательная работа.

Based on comparative analysis highlighted the strategic directions of further police reform in Ukraine in the context of a democratic constitutional state. Identified opportunities for borrowing and use the experience of Germany in accordance with national circumstances of countries.

Keywords: law enforcement authorities; organs of internal affairs; reformation; eurointegration; explain preventive activity; connections with a population; preparation of personnel; educate work.

В Україні відбуваються значні суспільні трансформації, пов'язані з розбудовою демократичної правової держави. Вони супроводжуються зміною ціннісних орієнтирів світосприйняття, засад взаємодії влади та громадянського суспільства, відходом від ментально застарілих інституціональних і нормативних моделей поведінки як окремих індивідів, так і колективних суб'єктів. Філософія суспільно орієнтованої діяльності ґрунтується на постулаті щодо необхідності налагодження тісної взаємодії органів внутрішніх справ з інститутами громадянського суспільства, їх інтеграції до системи соціальних взаємозв'язків на загальнодержавному та місцевому (локальному) рівнях [1, с. 297].

Складність і значущість цього питання зумовлює необхідність вивчення й узагальнення праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, філософів, істориків, соціологів, психологів. Фундаментальними щодо проблематики правоохоронної діяльності вважаємо розроблення вітчизняних і зарубіжних правознавців, зокрема С. С. Алексєєва, В. Д. Бабкіна, Ю. М. Бисаги, С. В. Бобровник, Ю. А. Ведернікова, С. Д. Гусарева, А. М. Колодія, Н. М. Пархоменко, О. Д. Тихомирова, О. В. Тюріної, О. Н. Ярмиша та ін. Окремі аспекти проблематики правоохоронної діяльності в умовах романо-германської правової сім'ї (стосовно визначення поняття правоохоронних органів, організації та функціонування їх системи тощо) розглядали А. Е. Жалінський, В. Н. Карташов, О. В. Мінченко, О. С. Проневич, Л. С. Явич та ін. Значний внесок у розроблення зазначених проблем зробили відомі німецькі вчені, зокрема Е. Аннерс, Е. Бланкенбург, В. Гиленсен, Р. Давид, К. Хессе, К. Цвайгерт та ін.

Серед напрямів подальшого реформування системи органів внутрішніх справ найголовнішими вважаються такі: 1) пріоритетність роз'яснювально-превентивної діяльності; 2) посилення зв'язків із населенням; 3) удосконалення підготовки персоналу та виховної роботи.

Існування криміногенних чинників зумовлює необхідність ужиття превентивних заходів. Виокремлюють три рівні превенції, а саме: первинну, що полягає в зміні фізичних і суспільних умов із метою запобігання злочинності, подолання

дефіциту соціальності й позитивної правосвідомості; вторинну, що полягає у виявленні потенційних злочинців і практичному застосуванні до них правових засобів утримання від учинення кримінально каранних діянь; третинну, що визначається як відповідне провадження щодо злочинців на стадії відбування покарання та подальшої ресоціалізації [2, с. 12].

Кримінальна превенція (у німецькому поліцейському праві останнім часом уживається дефініція «превентивна боротьба зі злочинністю») полягає в запобіганні злочинам у межах кримінальної юстиції шляхом призначення покарання за вчинене протиправне діяння. Вирізняють негативну та позитивну кримінальну превенцію. Негативна полягає в цільовому впливі на потенційних правопорушників із метою їх утримання від учинення протиправних діянь. Позитивна кримінальна превенція передбачає підвищення рівня правосвідомості населення шляхом поновлення справедливості під час розгляду кримінальних справ, чому об'єктивно сприяє публічний характер судочинства й оприлюднення вироків, а також можливість висвітлення судового процесу в друкованих засобах масової інформації. Кримінальна превенція здійснюється в межах міжвідомчого співробітництва поліції та органів юстиції шляхом поширення поліцейської інформації.

Західні дослідники наголошують, що превентивній (проактивній) діяльності поліцією традиційно приділялося недостатньо уваги. На їх думку, структура робочого часу персоналу поліції раніше виглядала таким чином: 38,5 % робочого часу – реактивна діяльність (реагування на повідомлення про вчинені правопорушення, підготування документів тощо); 29,4 % – підготовча діяльність (планування, навчання тощо); 21,2 % – відпустки, вихідні дні й лікування; 10,9 % – роз'яснювально-превентивна (проактивна) діяльність [3, с. 14]. Відносно незначний обсяг відведеного на роз'яснювально-превентивну діяльність часу пояснювався недооцінкою важливості цього напрямку й абсолютизацією факту існування апарату поліції як чинника, що стримує злочинність.

Стратегічними напрямами превентивної роботи міліції (поліції) визнано запобігання молодіжній і насильницькій злочинності, кіберзлочинності, наркозлочинності, злочинності у

сфері власності, загальний захист (навчання поліцейським технологіям захисту) окремих соціальних категорій (неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку, жертв злочинів, недієздатних осіб, представників окремих професійних груп), інспірування та реалізацію локальних акцій самодопомоги тощо. Загалом віктимологічний напрям превенції правопорушень вважається одним із пріоритетних, оскільки не потребує суттєвих матеріальних витрат і націлений на забезпечення самозахисту людей (передбачає ознайомлення населення з методиками особистого захисту, захисту родини, житла та власності від злочинних посягань, а також реалізацію програм захисту потерпілих і свідків з кримінальних справ, створення асоціацій потерпілих від злочинів осіб тощо).

Роз'яснювально-превентивна діяльність міліції (поліції) тісно пов'язана з її іміджем. Цілеспрямована робота щодо покращання іміджу міліції триває в Україні з початку 90-х років ХХ ст. Головною метою визнано поглиблення суспільної довіри, поновлення престижу служби та підвищення ефективності роботи. Як зазначають учені, лише 20 % громадян черпають уявлення про зазначений орган із власного досвіду, а у 80 % населення сприйняття цього державного інституту формується виключно через мас-медіа [4, с. 25–28]. Робота прес-офіцера (речника) поліції – єдина форма активності в цій площині. Тому досить важливим є рівень професійності щодо реалізації інформаційної політики міліції (поліції) загалом та її організаційних одиниць зокрема. Прес-офіцер уповноважений підтримувати контакти із засобами масової інформації, інформувати громадськість щодо успіхів формації та особливих досягнень окремих працівників, організованих акцій та інноваційних підходів, а також акцентувати увагу громадськості на актуальних проблемах забезпечення публічної безпеки та викорінення соціальних патологій.

Загальне сприйняття населенням міліції (поліції) як органу державної виконавчої влади значною мірою залежить від ефективності функціонування інституту дільничних інспекторів. Дільничний інспектор («офіцер першого контакту») – це наділена широкими владними повноваженнями посадова особа, яка безпосередньо контактує з населенням, проводить

профілактичну (превентивну) роботу на території обслуговування, своєчасно та професійно реагує на повідомлення про вчинення правопорушень.

Пріоритетними напрямками діяльності поліції на локальному рівні визнається запобігання й обмеження загроз для публічного порядку, підвищення почуття безпеки в середовищі місцевих мешканців і подолання побоювань стати жертвою злочину, покращання контактів із населенням, підвищення якості життя, формування нового іміджу працівника поліції, який служить суспільству, усвідомлює його потреби та сподівання, належним чином реагує на людські проблеми. Таке розуміння цілей поліції свідчить про прагнення переглянути усталені погляди щодо її ролі як єдиної інституції, відповідальної за безпеку територіальних громад і протидію злочинності на цьому рівні. Забезпечення правопорядку на місцевому рівні має значно ширший вимір, ніж примус до дотримання правових приписів і традиційне функціонування поліції [5, с. 20].

Вивчивши правоохоронний досвід Німеччини та інших європейських країн, вважаємо за необхідне запровадити ключові елементи соціальної спрямованості англосаксонської моделі, що передбачає децентралізацію діяльності поліції і визнає безальтернативність закріплення партнерської (а не домінантної) моделі взаємовідносин поліції та суспільства. Реалізація концепції «Community Policing» передбачає надання територіальним органам внутрішніх справ широких можливостей для самостійних дій з урахуванням особливостей криміногенної обстановки й очікувань населення.

У контексті «приватизації (роздержавлення) публічних завдань» у європейських державах спостерігається тенденція приватизації окремих завдань поліції, тобто їх передачі (делегування) іншим суб'єктам правоохоронної діяльності, у тому числі й недержавним інституціям (приватним детективним агентствам, охоронним фірмам, службам безпеки). Досвід німецької поліції свідчить, що налагодженню партнерства між поліцією та населенням на локальному (територіальному) рівні сприяє реалізація стратегії «партнерства заради спокою» («Gemeinwesenbezogene Polizeiarbeit») як своєрідного консенсусу

між державною і комунальною політикою, прояву «демократії в дії» та «самоврядування порядку». Зазначена стратегія ґрунтується на постулаті щодо необхідності налагодження громадської взаємодії з метою встановлення контролю над злочинністю та посилення почуття безпеки населення, а також кореспондується з доктринами «нульової толерантності» та «сусідської самооборони». Стратегія передбачає запровадження нової моделі управління поліцією, її переорієнтацію на переважне виконання сервісної (обслуговувальної) функції та підвищення культури поліцейської роботи.

Важливим елементом наближеної до населення поліцейської роботи є нове розуміння завдань поліції, що першочергово орієнтується на споживача (тобто суспільство, локальні спільноти, громадян), налагодження контактів між поліцією та громадськими осередками (родина, школа тощо), децентралізацію поліцейської організації, коригування повноважень, кооперування органів місцевого самоврядування і поліції. Утілюючи стратегію «Community Policing», персонал поліції має зосереджуватися на превенції та усуненні деструктивних чинників, що поширюють почуття страху (вулична проституція, агресивне жебрацтво, засмічення громадських місць, галаслива поведінка, графіті тощо). Реалізація курсу «наближення до населення» і загальна націленість на розв'язання місцевих проблем потребують від персоналу поліції комунікативних умінь і навичок, високого рівня загальної культури та професійної підготовки, що зумовлює перегляд підходів до професійної підготовки персоналу.

Однією з найефективніших «моделей безпеки» є також створені на волонтерських засадах добровільні громадські формування, до яких належать «добровільні поліцейські служби» (Баден-Вюртемберг, Гессен), «варти безпеки» (Баварія, Саксонія), що повинні підтримувати органи поліції у сфері «комунальної кримінальної превенції» та здійснення превентивної боротьби зі злочинністю, тобто їх діяльність передбачає виконання окремих завдань у сфері захисту від небезпеки на рівні територіальної громади. Добровільні громадські поліцейські служби діють суто на підставі державної

«ліцензії», що є об'єктивним наслідком легітимізації держави як монополіста в застосуванні примусу.

Одним із важливих напрямів зміцнення зв'язків органів внутрішніх справ із місцевим населенням є врахування громадської думки, аналіз якої дає змогу виявляти проблеми антагоністичних проявів у відносинах між працівниками міліції та населенням, своєчасно вживати заходів щодо поліпшення стосунків із населенням, а також узагальнювати уявлення людей про ті чи інші напрями діяльності або якості міліції. Цінність громадської думки полягає ще й у тому, що вона пропонує шляхи вдосконалення роботи органів внутрішніх справ [6, с. 320–330]. Самопочуття людей, відчуття загрози, нездатність захистити себе та свою сім'ю власними силами багато в чому визначають і ставлення населення до міліції. Ставлення до міліції – це узагальнений показник її діяльності, що переконливо свідчить про статус міліції в суспільстві, готовність громадян до співробітництва з органами правопорядку.

Ефективність діяльності поліції (міліції) залежить від якості кадрового забезпечення. Визначальним критерієм характеристики кадрів є рівень фахової підготовки. Освітній і культурний рівень працівників є основоположним чинником удосконалення поліцейської роботи.

Оскільки сьогодні більшість працівників органів внутрішніх справ мають незначний стаж практичної роботи, невідкладного розв'язання потребує питання адаптації молодих фахівців у відповідних службах, набуття ними професійної майстерності. Слушно з цього приводу зазначає М. С. Городецька: «Прискорити процес підвищення працівником професійної кваліфікації може існуючий інститут наставників» [7, с. 12]. Проте внаслідок відсутності достатньої кількості досвідчених працівників сьогодні цей інститут реально практично не працює.

Беззаперечним є той факт, що професійне становлення правоохоронців здебільшого відбувається вже на практиці, де вдосконалюються вміння та навички, отримані під час навчання. Тому особлива увага керівників підрозділів усіх рівнів повинна приділятися проведенню з підлеглими занять у межах службової підготовки (на цьому наполягають майже 80 % опитаних

правоохоронців), оскільки саме такі заняття сприяють професійному зростанню.

Слід звернути увагу на відомчі вищі заклади освіти, зокрема, привести їх кількість і структуру у відповідність із реальними потребами регіонів у підготовці спеціалістів відповідної кваліфікації. Це дасть змогу оптимізувати процес підготовки фахівців для правоохоронних органів, у тому числі терміни навчання, попереджуватиме «перевиробництво» фахівців для правоохоронної системи, сприятиме зниженню плинності кадрів. Підготовки спеціалістів для конкретної служби, конкретного підрозділу повинно здійснюватися на рівні державного замовлення з гарантованим кінцевим результатом – призначенням на конкретну посаду конкретного спеціаліста.

З метою усунення формалізації та зайвого «теоретизування» розгляд окремих тем у системі службової підготовки повинен обов'язково супроводжуватися використанням апробованих на практиці методичних рекомендацій, спеціальної літератури, прикладів із практики, можливостей інформаційних відомчих сайтів. Для якісного проведення занять із курсу іноземної мови професійного спрямування нами розроблено комплексний тематичний план і навчальні програми, що використовуються в підрозділах апарату МВС України та надані вищим навчальним закладам.

Для порівняння, у Німеччині, де діють багаторівневі системи професійної підготовки, зумовлені рівнями поліцейської ієрархії та професійної освіти [8, с. 40–41], виокремлено три базові рівні професійної освіти (початкова підготовка, поглиблена професійна освіта й підготовка вищої ланки управлінських кадрів), а також налагоджено розгалужену багатопрофільну систему підвищення кваліфікації та перепідготовки поліцейських кадрів. На території німецьких федеральних земель функціонують поліцейські навчальні заклади, на базі яких здійснюється підготовка фахівців для всіх служб поліції.

Земельні поліцейські школи забезпечують початкову підготовку та підвищення кваліфікації працівників поліції. Слід зазначити, що кожна федеральна земля має власну поліцейську школу, й організаційна структура цих шкіл схожа. Так, у поліцейській школі Гессена функціонують такі навчальні

підрозділи: управління застосуванням поліцейських сил, боротьби з кримінальною злочинністю, безпеки дорожнього руху, діяльності спеціальних підрозділів, інформаційної та комунікаційної техніки, службового собаківництва, тренувальний центр тощо. Поліцейські школи мають на меті ґрунтовну теоретичну та практичну підготовку. Теоретичний курс передбачає вивчення галузевих юридичних навчальних дисциплін (кримінального права, поліцейського права, управління, державного й конституційного права, безпеки дорожнього руху, службового права), криміналістики, теорії управління поліцією, учення про застосування поліцейських сил, а також політичну підготовку. До професійно орієнтованих навчальних дисциплін належать вогнева теоретична та практична підготовки, тактико-спеціальна підготовка, вивчення прийомів самозахисту, опанування курсу екстреної медичної допомоги. Особлива увага приділяється несенню служби, фізичній підготовці та набуттю навичок міжособистісного спілкування.

Однією з ключових ланок у системі спеціалізованих навчальних поліцейських закладів країни є Академія підвищення кваліфікації працівників поліції (Північний Рейн-Вестфалія, м. Мюнстер), створена для перепідготовки й підвищення кваліфікації середнього начальницького складу. Тематика занять розробляється залежно від змін нормативно-правової бази, стану криміногенної ситуації, появи нових видів злочинів тощо [8, с. 40–41].

Виховна робота в німецькій поліції є цілеспрямованою діяльністю начальницького складу, працівників кадрових апаратів і громадських інститутів щодо формування в особового складу високих громадянських, соціально-психологічних і професійних якостей. Організація виховної роботи з персоналом є одним із пріоритетів управлінської діяльності, що зумовлено прагненням до покращання морально-психологічного стану особового складу, зміцнення законності та службової дисципліни, підвищення якості виконання оперативно-службових завдань і поглиблення партнерської взаємодії з населенням [9, с. 104–108].

Головна роль в організації виховної роботи належить керівному складу поліції. Аналіз позитивного досвіду свідчить,

що мета виховної роботи в поліції полягає у: ствердженні основоположних світоглядних цінностей, професійно значущих якостей та етичних принципів; формуванні комунікативної компетентності персоналу; запобіганні проявам професійної деградації, девіантної поведінки та соціальних патологій у поліцейському середовищі; активізації сфери відомчої культури; формуванні готовності та вміння протистояти негативному інформаційно-психологічному впливу організованих злочинних співтовариств; використанні духовного і культурного потенціалу традиційних конфесій тощо.

Проведення виховної роботи з особовим складом поліції Німеччини орієнтовано на морально-етичну доміную поведінку людини. Формування національної концепції поліцейської деонтології Німеччини почалося після оприлюднення в 1945 р. «Сімох заповідей поліцейських службовців», розроблених Британською військовою адміністрацією для чинів німецької поліції [10, с. 72]. Цей документ вважається прообразом перших європейських деонтологічних кодексів поліції. У ньому закріплено низку основоположних понять і моральних вимог до поліцейських, а саме: «вірність у виконанні обов'язку», «гордість за належність до поліції», «безпристрасність, непідкупність, справедливість», «непорушна строгість і мужність у боротьбі зі злочинністю», «увічливість, скромність і доброзичливість відносно законослухняних громадян», «готовність допомогти, особливо дітям, людям похилого віку і німецьким людям».

Зазначимо, що в Україні протягом липня–листопада 2013 року, відповідно до вимог наказу МВС України «Про питання діяльності комісій з етики та службової дисципліни» від 7 серпня 2013 року № 750, в усіх ГУМВС, УМВС України було створено комісії з етики та службової дисципліни, затверджено їх персональний склад та організовано роботу [11].

Отже, тенденція до наближення (інтеграції) відомих у світі національних правових систем, що останніми роками стає дедалі відчутнішою, зумовлює визначення напрямів реформування органів внутрішніх справ з урахуванням як досвіду інших країн, зокрема Німеччини, так і національних правових традицій, ментальності й визнаних практикою напрацювань. Поетапна

реорганізація МВС України передбачає його перетворення на багатофункціональне відомство європейського зразка, на яке покладено реалізацію адміністративно-розпорядчої функції у сфері забезпечення внутрішньої (публічної) безпеки на засадах багатопрофільності, демілітаризації та розумної децентралізації управління. Розглянуто перспективи впровадження нової моделі організаційної роботи органів внутрішніх справ з їх переорієнтацією на виконання обслуговувальної (сервісної) функції та підвищення культури поліцейської роботи. Реалізація в Україні прийнятої в Німеччині та інших європейських країнах концепції «Community Policing» передбачає надання територіальним органам внутрішніх справ широких можливостей для самостійних дій з урахуванням особливостей криміногенної обстановки й потреб населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Sterbfling A. «Buergerfreundlichkeit der Polizei» und «Focus-Polizeitest» – einige punktuelle Vergleiche / A. Sterbfling Polizei. – 2002. – Heft 11.
2. Massnahmen zur Praevention von Gewalt an Schulen Bestandaufnahme von Programmen im deutschsprachigen Raum. – Berlin : Deutsche Gesetzliche Unfallversicherung e.V., 2009.
3. Wilfried Thewes, Joachim Burghem, Anton Sterbfling «Soziale Kompetenz als Schlüsselqualifikation des modernen Polizeiberufes». Schriftenreihe. Band 9. – Rothenburg, 2001.
4. Работа полиции с ориентацией на нужды населения // Переводы материалов о практике деятельности правоохранительных органов зарубежных стран. – 1999. – № 10. – С. 25–28.
5. Rothfuss U. Der Polizeibeamte – anders als andere Menschen? Ueber die Soziologie des Berufes eines Polizeibeamten. – Villingen-Schwenningen : Hochschule fuer Polizei. – 2001.
6. Плішкіна Н. О. Питання формування громадської думки у дзеркалі проблем взаємодії міліції та засобів масової інформації / Н. О. Плішкіна // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 1 (4). – С. 320–330.
7. Городецька М. С. Кримінально-процесуальна компетенція слідчого органів внутрішніх справ : автореф. дис.

на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / М. С. Городецька. – Д. : ДДУВС, 2010. – 20 с.

8. Ольховников Ю. Н. Функции и новые направления деятельности полиции ФРГ. Профессиональная подготовка кадров : [пособие] / Ольховников Ю. Н., Саукин А. Н., Сердюк Н. В. – М. : Акад. упр. МВД России, 2000. – 144 с.

9. Григоренко И. А. Подготовка кадров полиции Германии и использование этого опыта в реформировании органов внутренних дел Украины / И. А. Григоренко // Подготовка кадров милиции/полиции в странах Европы: современное состояние, проблемы, перспективы : материалы междунар. конф. (Киев, 4 мая 2012 г.). – К. : Нац. акад. внутр. дел, 2012. – С. 104–108.

10. Франке З. Профессиональная этика полицейского / З. Франке. – Мюнстер, 1991. – 72 с.

11. Комісії з етики розпочали роботу // Іменем Закону. – 2014. – № 3 (5909). – 16 січ. – С. 14–15.

Кравченко Андрій Олександрович –
здобувач кафедри оперативно-
розшукової діяльності Національної
академії внутрішніх справ

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННОЮ ТРАНСПЛАНТАЦІЄЮ ОРГАНІВ АБО ТКАНИН ЛЮДИНИ

*Проаналізовано елементи оперативно-розшукової
характеристики злочинів, що вчиняються в процесі підготування й
здійснення кримінальної трансплантації та маскування її слідів.*

Ключові слова: пересадка органів і тканин людини;
кримінальна трансплантація; оперативно-розшукова характеристика;
оперативно значуща поведінка; особа злочинця; суб'єкти й об'єкти,
які становлять оперативний інтерес.

*Проанализированы элементы оперативно-розыскной
характеристики преступлений, совершающихся в процессе
подготовки, совершения и маскировки следов криминальной
трансплантации.*

Ключевые слова: пересадка органов и тканей человека;
криминальная трансплантация; оперативно-розыскная
характеристика; оперативно значимое поведение; личность
преступника; субъекты и объекты, представляющие
оперативный интерес.

*The article discusses the elements of operational-investigation
characteristics of crimes occurring in the process of preparing,
making and disguise traces of criminal transplantation.*

Keywords: transplant of organs and tissues of the human;
criminal transplantation; operational-investigation characteristics;
operatively significant behavior; personality of criminal; subjects and
objects representing an operational interest.

Офіційна статистика свідчить, що в Україні щорічно потребують
трансплантації нирок близько 2 500 осіб, печінки – 1 500,
серця – 1 500 [1]. У країнах із високим розвитком медицини
кількість донорів становить 20–40 осіб на мільйон населення.
У всіх центрах трансплантації кількість операцій із

трансплантації нирок не перевищує 50–70, що до того ж має тенденцію до щорічного зменшення (на штучних нирках живуть близько 1 600 осіб на мільйон населення [2]). Серце й печінку в Україні взагалі не пересаджують, здебільшого з огляду на відсутність донорського матеріалу. Такими є дані офіційної статистики. Одним із факторів, що її зумовлює, є те, що операції з трансплантації органів і тканин людини в нас дозволені виключно в державних медичних установах, і то не всіх. Це означає, що для трансплантації лікарі мають право й можуть використовувати тільки офіційно отримані органи або тканини. Але у зв'язку з недоліками законодавства, що регулює процедури трансплантації (починаючи від виїмки органів і тканин та закінчуючи післяопераційною реабілітацією), кількість органів і тканин, що офіційно отримуються, є мізерною.

За словами головного трансплантолога МОЗ України Олександра Никоненка, на сьогодні українці налякани історіями про «чорну трансплантацію» і навіть не розуміють, скільки життів можна було б урятувати з їх допомогою. Для порівняння можна зазначити, що при проведенні близько 100–120 трансплантацій (переважно пересадки нирки та печінки) у 2013 році були наявні близько 2 тис. можливих донорів для трансплантації нирок, близько 1 тис. – для трансплантації печінки, а також по 700 – серця й рогівки ока [3, с. 6]. Тобто фактично за наявності органів для трансплантації з низки психологічних та юридичних причин (наприклад, відмова родичів загиблого від надання дозволу на вилучення органів) операції не було проведено. Водночас попит на такі операції продовжує зростати, оскільки розвиток медицини надає все більше можливостей для проведення пересадки інших органів. Відомо, що попит породжує пропозицію. Офіційної статистики практично не існує, але аналіз відкритих джерел свідчить про значне поширення махінацій у сфері трансплантації. Цьому сприяє й суттєва відмінність вартості органів, що зростає від донора до реципієнта в сотні разів. В окремих азіатських країнах бідні продають нирку за декілька сотень доларів США, у Молдові та Румунії такий орган коштує вже 2500–3000 доларів США, у Німеччині нирку реалізують центру трансплантології (назва умовна) або посередникові за 8000 євро. Далі вартість суттєво

збільшується вже безпосередньо під час реалізації нирки хворому реципієнту. Так, одна з останніх цін у 2013 році становила майже 90 тис. євро, що тяжко хворий заплатив у Німеччині за донорську нирку [4, с. 5]. Якщо додати до цього вартість операції та післяопераційного періоду, стає зрозумілою можливість отримання надвисоких прибутків від таких операцій. З іншого боку, аналізуючи правозастосовчу практику, можна стверджувати, що зазвичай виявляють лише «верхівку айсберга»: матеріали ДІАЗ МВС України свідчать, що в 2006 році було виявлено 4 факти кримінальної трансплантації, 2007 р. – 1, 2008 р. – 1, 2009 р. – 0, 2010 р. – 2, 2011 р. – 25, 2012 р. – 1, 2013 р. – 6. Щодо якісного показника, більшість зазначених фактів – вилучення плаценти з подальшим використанням як трансплантату, продаж окремих органів, здебільшого нирок, вилучення рогової ока в померлих осіб без згоди родичів.

Оцінюючи таку обстановку, можна дійти висновку, що МОЗ України не втручається в зазначену ситуацію, оскільки не має для цього відповідних важелів впливу, хворі продовжують помирати, у профільному парламентському комітеті не вважають ситуацію катастрофічною, не бачать підстав для зміни законодавства (оскільки факти кримінальної трансплантації не фіксуються). Бажання допомогти пацієнтам, з одного боку, та бажання заробляти надприбутки, з іншого, – формують «чорний ринок» трансплантології, на якому обертаються мільйонні кошти та вчинюються численні злочини. При цьому до відповідальності притягуються одиниці, реальне покарання не понесла жодна особа [5, с. 10].

Водночас в Україні щорічно пропадають безвісти десятки тисяч осіб, значна частина яких – віком, найбільш придатним для вилучення органів; існують непоодинокі випадки штучного (без згоди або шляхом уведення в оману майбутніх матерів) переривання вагітності на останніх строках [6]; практично не контролюються і не враховуються можливості вилучення органів під час проведення розтину тіл померлих. Усе вищезазначене, з огляду на можливість отримання надприбутків, робить сферу трансплантології криміногенною і сприяє залученню до процесів вилучення органів організованих злочинних угруповань із міжнародними зв'язками. Низький показник результативності

виявлення злочинів у зазначеній сфері, на нашу думку, пояснюється слабкою обізнаністю оперативних підрозділів щодо особливостей злочинної поведінки, способів учинення злочинів, а також високою латентністю зазначених злочинів.

Для успішного виявлення злочинів, їх розкриття й розслідування оперативні працівники повинні володіти інформацією про особливості власне кримінального прояву, якомога повніше виявляти й вивчати кореляційні зв'язки, що характеризують таку подію. З огляду на це, доцільним є розгляд основних елементів оперативно-розшукової характеристики злочину, класичними серед яких є: предмет злочинного зазіхання, обстановка й способи підготовки, учинення та приховання злочину, об'єкти – носії оперативно значущої інформації, особистісні дані злочинців, мотиви й мета кримінального діяння. Але слід зазначити, що для різних видів злочинів елементи оперативно-розшукової характеристики будуть відрізнятися, оскільки частина з них є факультативними, а частина – більш оперативно значущими. На нашу думку, до елементів оперативно-розшукової характеристики кримінальної трансплантації належать: поняття конкретного злочину; кваліфікація дій, що характеризуються; оперативно значуща поведінка (до якої ми відносимо способи підготовки, учинення та приховування злочину); особа злочинця (специфічні ознаки осіб, які організують або вчиняють кримінальне правопорушення) та потерпілого; поширеність оперативно значущої поведінки; причини й умови вчинення злочину; суб'єкти й об'єкти, які становлять оперативний інтерес; способи та засоби, що використовуються злочинцями для підготовки, учинення й приховування кримінального правопорушення (науковці в подібних ситуаціях використовують «фазовий» підхід, що передбачає описання етапів (стадій) розвитку злочинної діяльності, а саме: збір та оцінка даних, на основі яких приймається рішення про можливість учинення кримінального правопорушення в конкретній ситуації (перша фаза); зміна наявної ситуації, формування злочинної групи, коригування задуму, підготовки засобів тощо (друга); незаконне одержання матеріальних або фінансових ресурсів, їх привласнення, розподіл, використання, легалізація (третя); розширення злочинних зв'язків, збільшення

масштабів операцій, удосконалення засобів і технологій (четверта) [7, с. 101]); ознаки кримінальної трансплантації.

Що стосується правової оцінки, то кримінальним законодавством передбачено низку норм, згідно з якими кваліфікуються дії під час кримінальної трансплантації. Основною нормою серед них є ст. 143 Кримінального кодексу (КК) України (Порушення встановленого законом порядку трансплантації органи або тканин людини).

Крім зазначеної, КК України містить ще низку норм, за якими можна кваліфікувати дії злочинців, які вилучають органи в людини та здійснюють організацію незаконних операцій щодо трансплантації, а саме:

насилницьке донорство (ст. 144 КК України);

незаконне проведення дослідів над людиною, адже в процесі трансплантації низка дій лікарів не передбачені нормативними актами МОЗ України, тому можуть бути розцінені як досліди (ст. 142 КК України);

порушення права на безоплатну медичну допомогу, оскільки під час трансплантації в державному закладі лікарі вимагають оплати своїх послуг (ст. 184 КК України);

незаконна лікувальна діяльність, оскільки в процесі трансплантації особа здійснює дії, на які не може бути отримано спеціального дозволу, адже одержання такого дозволу апріорі неможливе з огляду на те, що особа не має можливості отримати відповідну спеціалізацію (у зв'язку з відсутністю такої спеціалізації в навчальних закладах МОЗ України) і тому, відповідно, можна вважати, що операцію проводить особа, яка не має належної медичної освіти (ст. 138 КК України);

Дії осіб, які здобувають органи без згоди потерпілого, може бути кваліфіковано як:

умисне вбивство (ст. 115 КК України);

умисне тяжке тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органа або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я (у тому числі переривання вагітності) (ст. 121 КК України);

катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного страждання шляхом мучення або інших насильницьких дій (ст. 127 КК України);

наруга над трупом (ст. 297 КК України) [8].

Розглядаючи формальну сторону предмета дослідження, можна зазначити, що злочином є:

порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини;

вилучення в людини шляхом примушування або обману її органів або тканин із метою їх трансплантації (у тому числі в особи, яка перебувала в безпорадному стані або в матеріальній чи іншій залежності від винного);

незаконна торгівля органами або тканинами людини;

участь у транснаціональних організаціях, які займаються такою діяльністю.

Оперативно значуща поведінка полягає в порушенні порядку трансплантації органів або тканин, визначеного Законом України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» [9] та нормативно-правовими актами МОЗ України. Порушенням таких умов є:

відсутність у реципієнта медичних показань до застосування трансплантації, установлені консиліумом лікарів;

проведення трансплантації не в акредитованих в установленому законодавством порядку державних і комунальних закладах охорони здоров'я та державних наукових установах за переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

відсутність письмової заяви про згоду бути донорами;

відсутність заяви подружжя або родичів, які проживали з померлою особою до смерті, щодо згоди на відібрання анатомічних матеріалів у померлої повнолітньої дієздатної особи (у померлих неповнолітніх, обмежено дієздатних або недієздатних осіб анатомічні матеріали може бути взято за згодою їх законних представників);

непоінформованість донора про можливі наслідки для його здоров'я.

Предметом цього злочину є лише органи або тканини, тобто незаконні дії з такими біоматеріалами, як ксенотрансплантати та біоімплантати, залишаються поза увагою кримінального права.

Крім цього, до предметів злочину також належать анатомічні матеріали мертвого ембріона (плоду) людини, що, відповідно до Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [9], можуть

застосовуватися для трансплантації. У Переліку анатомічних утворень тканин, їх компонентів, фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-трупа і мертвого плоду людини, затвердженому наказом МОЗ України від 25 вересня 2000 року № 226 [10], виокремлено такі види тканин: м'які тканини; тканини опорно-рухового апарата; судини та клапани; інші тканини (слухові кісточки, барабанна перетинка, кістковий мозок, шкіра, рогівка, зуби, трахея); фетальні матеріали (після абортів і пологів), зокрема, амніотична оболонка, пуповина, плацента й фетальні клітини.

Аналізуючи предмет злочину, можна визначити види оперативної значущої поведінки, що здебільшого не сприймаються як злочин. У сучасній медицині стрімко розвивається клітинна трансплантологія, тобто практично неконтрольовано застосовуються фетальні (стволові) клітини й тканини. Застосування таких клітин вважається омолоджувальною процедурою, а не трансплантацією, а отже, їх застосування відбувається з численними порушеннями встановленого законом порядку. Найбільш поширеним прикладом є застосування такої трансплантації в приватних медичних закладах (клініках, центрах тощо), хоча це дозволено здійснювати виключно в акредитованих в установленому порядку державних і комунальних закладах охорони здоров'я й державних наукових установах, відповідно до Переліку, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2000 року [11].

Умовами правомірності трансплантації є також наявність письмової заяви про згоду бути донором, а в разі надання для трансплантації фетальних матеріалів – згода жінки, яка остаточно прийняла рішення стосовно штучного переривання вагітності (аборту). Проте в цих жінок фактично ніякої згоди ніхто не питає, а ембріони використовують на власний розсуд. Згідно з чинним законодавством, початковим моментом життя є початок фізіологічних пологів, у тому числі передчасних чи штучно викликаних. Саме з цього моменту посягання на життя буде кваліфіковано як убивство. Відповідно до чинних норм, людський ембріон не підлягає кримінально-правовій охороні. Користуючись зазначеними факторами та незнанням пацієнтами цих правил, лікарі викликають штучні пологи на останніх

строках вагітності, після чого продають отриманий матеріал, практично вчиняючи злочин.

Що стосується оперативно значущих суб'єктів, то до них, на нашу думку, належать:

реципієнт у разі, коли він виявив бажання укласти договір щодо надання медичних послуг у вигляді трансплантації з медичною установою, що здійснює подібні операції, потребуючи за медичними показниками лікування із застосуванням трансплантації органів і тканин. Про вчинення злочину буде свідчити наявність ознак проведеної операції без зафіксованого факту отримання донорських органів;

працівники медичної установи під час пересадки з використанням трупних трансплантатів, за наявності проведених операцій без легального отримання органів або тканин людини для пересадки;

донор у разі трансплантації під час донорства живих людей за відсутності відповідних умов: добровільне укладення договору донорства з трансплантологічним стаціонаром; наявність повної дієздатності (у випадках із неповнолітніми – за згодою із законними представниками); вік не менше 18 років (за винятком випадків пересадки кісткового мозку); відсутність медичних протипоказань до трансплантації; відсутність службової або іншої залежності від реципієнта;

працівники недержавної медичної установи за відсутності таких умов: укладення з реципієнтом і донором договорів щодо надання медичних послуг у вигляді трансплантації, в одному випадку, і договору донорства – в іншому; наявність дозволу МОЗ України на проведення трансплантацій; належна, підтверджена документально, кваліфікація хірурга, який здійснює оперативне втручання з трансплантації органів і тканин. Відсутність наведених вище ознак буде свідчити про відсутність правосуб'єктності учасників правовідносин під час трансплантації органів і тканин, що робить неправомірним договір донорства або договір щодо надання медичних послуг у вигляді трансплантації;

особи, які пропонують купити донорські органи. Питання про винагороду за донорство трансплантата неодноразово дискутувалося в медичній і юридичній літературі. Проблема оплатного чи безоплатного донорства органів пов'язана, в першу

чергу, з визначенням правового статусу трансплантатів – органів і тканин, відокремлених від організму донора. Науковці вважають, що оскільки потреби й інтереси особистості визнаються вищим критерієм, змістом соціального розвитку суспільства, то людина вільна в реалізації своїх прав стосовно власного організму, у прийнятті рішення про відчуження своїх органів або тканин, має право розпоряджатися фрагментами свого організму, а отже, обирати покупця. Зазначена точка зору має й економічне обґрунтування причин виникнення та розвитку нелегального ринку трансплантатів: заборона продажу органів і тканин не може знецінити їх товар, але заважає людям – власникам органів (живим або сім'ям померлих донорів) дізнатися про їх реальну економічну цінність. У результаті багато людей змушені або обходитися без легальних трансплантатів і звертатися до ділків чорного ринку, або залишатися без перспектив на вилучення й продовження життя. Відсутність легального ринку трансплантатів із цієї позиції призводить до багатомільярдних утрат як у потенційних донорів, так і в реципієнтів [12, с. 21]. Але нині такі дії кримінальний закон прямо вважає злочинними діями – незаконною торгівлею органами або тканинами людини. Отже, можна констатувати, що ланцюг злочинних дій складається з певних взаємопов'язаних операцій, частину з яких можна кваліфікувати як злочин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепція Державної цільової програми розвитку трансплантації в Україні на 2006–2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moz.gov.ua/ua/main/?docID=3845>.
2. Покотило О. Українцям не вистачає сердець [Електронний ресурс] / О. Покотило. – Режим доступу : <http://health.unian.net/ukr/detail/186567>.
3. Титиш Г. Люди на органи. В Україні готують нові правила трансплантації [Електронний ресурс] / Г. Титиш, А. Григораш. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/health/2012/11/22/>.
4. Очереды на почку [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.caravan.kz/article/58679>.

5. Ельцов О. Украинская трансплантология: руки и деньги есть, мозгов и совести нет [Электронный ресурс] / О. Ельцов. – Режим доступа :

<http://tema.in.ua/article/6779.html>.

6. Велигжанина А. Доктор медицинских наук Анатолий Трошин: Даже в реанимации могут убить человека, чтобы взять его органы и клетки [Электронный ресурс] / А. Велигжанин. – Режим доступа :

<http://www.kp.ru/daily/24497.3/650036/>.

7. Чернявський С. С. Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. – К., 2010. – 610 с.

8. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

9. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини : Закон України від 16 лип. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 377.

10. Перелік анатомічних утворень, тканин, їх компонентів, фрагментів і фетальних матеріалів, дозволених до вилучення у донора-група і мертвого плоду людини : наказ МОЗ України від 25 верес. 2000 р. № 226.

11. Про деякі питання реалізації Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 квіт. 2000 р. № 695.

12. Тищенко К. Правове регулювання трансплантції органів або тканин людини в Україні [Електронний ресурс] / К. Тищенко. – Режим доступу :

<http://www.justinian.com.ua/article.php?id>.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Малишко Валерій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ПАРИЗЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО МОРСЬКІ ВІЙНИ 1856 РОКУ ТА СКАСУВАННЯ КАПЕРСТВА

Визначено перелік міжнародних конференцій XIX ст. та їх роль у регулюванні правових інститутів доби підйому капіталізму, зокрема рабства та піратства. Досліджено понятійно-термінологічний апарат і правову природу каперства – піратства за державними ліцензіями. На прикладі Паризької декларації «Про морські війни» 1856 р. висвітлено необхідність заборони каперського промислу. Обґрунтовано, що в умовах завершення промислових революцій каперство не мало змоги конкурувати з потужними військовими флотами в боротьбі за світове панування європейських держав на океанських просторах.

Ключові слова: міжнародні конференції; піратство; каперський промисел; морські війни; океанські простори; міжнародні звичаї.

Определен перечень международных конференций XIX в., обозначена их роль в регулировании правовых институтов периода становления капитализма, в частности, рабства и пиратства. Исследованы понятийно-терминологический аппарат и правовая природа каперства – пиратства по лицензиям государств. На примере Парижской декларации «О морских войнах» 1856 г. показана необходимость запрета каперского промысла. Обосновано, что в условиях завершения промышленных революций каперство не смогло конкурировать с мощными военными

флотами в боротьбі за мирове превосходство європейських
государств на океанических просторах.

Ключевые слова: международные конференции;
пиратство; каперский промысел; морские войны; океанические
просторы; международные обычаи.

*The list and the function of international conferences of XIX
century regulating legal institutes in the times of capitalism
development, in particular slavery and piracy, have been determined.
Conceptual and terminological framework and legal nature of
privateering, which is piracy under letters of marque, have been
investigated. The necessity to abolish privateering has been shown
by the example of Paris Declaration Respecting Maritime Law of
1856. Under conditions of industrial revolutions termination,
privateering failed to compete with powerful marine forces in the
struggle between European countries for international dominance in
oceanic spaces.*

Keywords: international conferences; piracy; privateering;
maritime wars; oceanic spaces; international customs.

Загальновідомо, що чимало інститутів сучасного
міжнародного морського права почали зароджуватися в добу
підйому капіталізму. Правила, що регулюють публічно-правові
відносини держав на морях і в океанах, становилися та
накопичувалися впродовж кількох століть, зокрема у вигляді
міжнародних звичаїв. У XIX ст. значний внесок у розвиток
міжнародного права зробили міжнародні конференції.
Віденський конгрес 1814–1815 рр. заборонив перевезення рабів
морем, що сприяло остаточному припиненню використання
рабства. Подальшого розвитку на цьому Конгресі набуло
дипломатичне право. Було зроблено вагомий внесок у
становлення правового статусу міжнародних рік і визнано
постійний нейтралітет Швейцарії. Паризький конгрес 1856 р.
заборонив каперство (захоплення, пограбування, потоплення
суден нейтральних або таких, що воюють, держав) і проголосив
нейтральним Чорне море.

Міжнародні звичаї у сфері використання морів та океанів
становилися впродовж тривалого історичного періоду.
Їх визнавали лише деякі держави, тоді як інші – заперечували.

Тому між державами виникали суперечки й розбіжності щодо того, чи може бути та або інша міжнародно-правова норма загальнообов'язковою. Унаслідок цього стала нагальною потреба щодо кодифікації норм міжнародного морського права. Спроби такої кодифікації було зроблено вже в XVIII–XIX ст. Вони здебільшого були невдалими і лише іноді – успішними. Серед цих небагатьох міжнародно-правових актів була й Паризька декларація про морські війни 1856 р., пов'язана з результатами Кримської війни.

У середині XIX ст. однією з найважливіших проблем міжнародних відносин було так зване «східне питання». Світові держави непокоїло, хто заволодіє турецькою спадщиною, оскільки починався швидкий розпад Османської імперії. Привід майбутньої війни полягав у «палестинському питанні», тобто суперечці через палестинські святині. Йшлося про те, хто буде хранителем особливо шанованих храмів у Єрусалимі та Вифлеємі. Палестина тоді входила до складу Османської імперії, і під тиском президента Франції Луї-Наполеона Бонапарта султан вирішив питання на користь католиків. Це викликало невдоволення в Петербурзі. Микола I вирішив зміцнити стратегічне становище своєї імперії. У першу чергу, він хотів вирішити проблему чорноморських проток. Згідно з чинними на той час угодами, російський військовий флот не мав можливості проходити через ці протоки. Турція ж у разі війни могла пропускати до Чорного моря флот своїх союзників. Крім того, Микола I хотів зміцнити вплив Росії на Балканському півострові. Готуючись до війни, він розраховував на неприязне ставлення англійського уряду до французького імператора, однак прорахувався. Політика Англії традиційно полягала на тому, щоб не допускати переважання на європейському континенті якоїсь однієї держави. Тому саме вона й очолила боротьбу трьох імперій (британської, французької та османської) проти Росії під час Кримської війни [1, с. 357].

Військові дії припинилися наприкінці 1855 р., і 18 березня 1856 р. було підписано особливо обтяжливий для Росії Паризький мирний договір. Він обмежив вплив Росії в зоні Чорного моря, однак її значення як великої держави було збережено. При цьому протягом наступних 14 років Росія

відмовилася від виконання статей Паризького мирного договору [2, с. 419]. Передбачаючи такі зміни в російській зовнішній політиці, уряди Англії та Франції остаточно переконалися, що слід докорінно змінити основоположні принципи міжнародного морського права [3, с. 5–7]. Вони вважали, що необхідно заборонити каперський промисел, який в умовах завершення промислових революцій у великих державах уже не міг замінити дії потужних військових флотів, здатних брати участь у боротьбі за світове панування в океанських просторах. Саме в такому разі й діяла «Паризька декларація поваги морського права» [4].

На пропозицію графа Валевського, французького повноважного представника в Парижі, декларація стала результатом модус вівенді, підписаного між Францією та Великобританією в 1854 р. Спочатку вона призначалася для побудови правового фундаменту Кримської війни. Тоді дві великі промислові держави вирішили, що вони не будуть захоплювати ворожі товари на нейтральних судах і нейтральні товари на ворожих судах. Обидві сторони також домовилися, що не видаватимуть каперські свідоцтва, які ще з XI ст. були правовою підставою для розбою відносно приватних підприємців на просторах світового океану.

У вітчизняних підручниках з міжнародного права лише в загальному вигляді представлено проблему організаційно-правових засад каперського промислу, який свого часу слугував міцним фундаментом для первинного накопичення капіталу. І лише в навчальному посібнику І. М. Жаровської розкрито особливості міжнародно-правової регламентації збройної боротьби морських держав в океанському просторі на засадах Паризької морської декларації [5, с. 87–95].

Для розуміння сутності процесу скасування каперства необхідно загалом визначити його правову природу. Виникнення цього промислу пов'язано з боротьбою великих держав за геополітичне панування у світовому океані, яка розпочалася у XVI ст. У цій боротьбі брали участь Англія, Голландія, Франція, Іспанія та Португалія. Для власної перемоги всі ці держави використовували перевірений упродовж століть засіб – піратство. Воно було частиною державного механізму та

суттєвим елементом світової торгівлі. Специфічні риси морського розбою часів переходу до капіталізму визначали територіальний і правовий фактори. Що стосується першого фактора, то в різних регіонах світу морський розбій набував різноманітних форм. У характеристиці цього міжнародного злочину поряд із географічним фактором не менш важливим є правовий. Його зміст передбачає відносини між піратами та владними структурами тих країн, які брали участь у створенні світової колоніальної системи. Згідно з морськими законами XVI–XIX ст., піратством визнавали «морський розбій, що здійснюється приватними особами за приватним починанням і з корисливою метою проти чужої власності» [6, с. 141].

Поняття піратства в міжнародній правовій науці завжди було неоднозначним. Думки фахівців у галузі міжнародного права стосовно визначення цього поняття збігаються лише в одному: це явище ототожнюється у світовій судовій практиці з актами вбивств, розбою, грабунків та іншими неправомірними насильницькими діями. Осередок піратства, як свідчить історико-правова наука, завжди був на березі й визначався соціально-економічними та соціально-політичними процесами, що відбувалися в житті конкретних держав. У «Великому енциклопедичному юридичному словнику», який є авторитетним українським довідковим виданням із різноманітних галузей та інститутів внутрішньодержавного і міжнародного права, цей феномен має найбільш певне тлумачення. Там зазначено: «Піратство (від грецького «піратос» – розбійник) – морський розбій; у міжнародному праві – незаконні насильницькі дії (затримка, затоплення або грабїж), що здійснюються проти торгових суден у відкритому морі приватними чи державними суднами» [7, с. 632].

Серед різних форм і видів піратства особливо помітним, з огляду на його відповідність зовнішньополітичному курсу великих європейських держав, у яких розвивався капіталізм, було каперство. Йдеться про морський розбій за ліцензіями держав, що перебували в стані війни. Слово «капер» німецького походження, однак його сутність найбільш яскраво прослідковується зі злочинних дій англійських морських розбійників, яких у Британії іменували приватирами [8, с. 34–38].

Каперство не мало особливих перспектив під час контролювання світової колоніальної системи Іспанією та Португалією. Проте бурхливий розвиток капіталістичного устрою Англії, яка, з огляду на своє геополітичне становище, мала перетворитися на велику морську державу, сприяв поширенню каперського промислу майже в усьому світі [9, с. 202]. Союз британської монархії та піратів став запорукою успіху злочинних дій «джентльменів удачі», коли вони отримали патенти на каперство від королів. Тому геополітичний бандитизм став головним засобом побудови Британської імперії [9, с. 22], а його приклади стимулювали протікання подібних процесів у державах-суперницях, якими ставали Голландія та Франція [10, с. 22].

Починаючи з 1648 р. каперство стало важливою формою вирішення міжнародних суперечок. Це було закріплено в міжнародному праві після Тридцятирічної війни. Кілька європейських держав після її закінчення взяли участь в укладанні Вестфальської мирної угоди. 24 жовтня 1648 р. було підписано Вестфальський трактат, що містив нові міжнародно-правові принципи, які домінували до середини ХІХ ст. Цими принципами є політична рівновага, незалежність світської влади від влади духовної та рівність держав на світовій арені. Однак важливими рисами міжнародних відносин нового часу, навіть за умов формального проголошення демократизації міжнародного права, ставали колоніалізм і війна як законний принцип розв'язання міжнародних суперечок.

Згідно з тогочасними нормами міжнародного права, каперські судна та їх спорядження були приватною власністю. Вони діяли на підставі урядових ліцензій із метою захоплення власності, що належала громадянам ворожих держав, і продажу «призу» на аукціоні. Як зазначають англо-американські дослідники, капери полювали на морських комунікаційних ворожих держав і відігравали значну роль в історії військово-морського мистецтва впродовж багатьох століть [11, с. 99–103]. Проте сутність каперства зводилася зрештою до спорядження корабля-розбійника на гроші приватної особи або групи осіб та отримання від уряду власної держави патента, який охороняв корсара під час зустрічі з дружніми кораблями. В іншому разі патент убезпечував морського розбійника від втрати завдяки

тому, що наявність цього правового акта забезпечувала йому становище військовополоненого. Голландці, британці, французи, шведи, датчани та піддані Російської імперії погоджувалися на каперство лише за умови отримання урядового нормативного акта – каперського свідоцтва («letters of marque» – англійською, «lettres de marque» – французькою) [12].

Значна шкода, яку каперство завдавало всесвітній торгівлі, спричинила рух за скасування цього розбійницького промислу вже в середині XVIII ст. Першим із публіцистів, які повстали проти каперства, був абат Маблі (1761). Трактат 1785 р., укладений Б. Франкліном із Пруссією від імені США, ніби сприяв скасуванню каперства, проте подальші міжнародні події, особливо англо-американська війна 1812–1815 рр., відродили цей промисел. У Франції 1792 р. Законодавчі збори з ініціативи депутата Керса здійснили спробу досягти загальноєвропейської угоди про скасування каперства, однак цей крок не одержав підтримку в інших державах. Не мала успіху, зокрема через протидію Англії, і спроба Франції знищити каперство під час війни з Іспанією в 1823 р.

Суттєві зміни в ставленні до каперства стимулював початок Кримської війни. Уряди Франції та Англії розуміли, що для знищення російської торгівлі достатньо і військових крейсерів союзників, тому побоювалися каперської війни з Росією. Англія та Франція деклараціями від 28 і 29 березня 1854 р. відмовилися від видачі каперських патентів проти Росії, мотивуючи це рішення бажанням зменшити масштаби війни. Ймовірно, такі дії було спрямовано проти Росії, капери якої опинилися б у скрутному становищі, тим більше, що російські порти було заблоковано. За цих обставин Росія утрималася від видачі каперських патентів.

Під час Паризького конгресу питання про знищення каперства було схвалено Англією. Ця держава, яка раніше опиралася будь-яким спробам заборонити каперство, охарактеризувала такий промисел як «організований і узаконений морський розбій». Знищення каперства Англія визнала необхідною умовою додержання нею свободи нейтральної торгівлі [13, с. 101]. Таку угоду було прийнято Австрією, Францією, Великобританією, Пруссією, Росією,

Сардинією і Туреччиною. Було також вирішено, що загальне запрошення приєднатися до угоди має бути поширено на всі народи за умови додержання ними «чотирьох принципів, закріплених у зазначеній декларації».

Паризька «Декларація поваги до морського права» 16 квітня 1856 р. оголосила скасування каперства. Вона офіційно визнала каперів новими міжнародними злочинцями, які мало чим відрізняються від піратів, котрі теж ведуть приватні війни в особистих інтересах. Ця декларація врегулювала відносини між нейтральними і такими, що воюють, державами. Унаслідок цього для судноплавства у відкритому морі було введено нові правила. Найважливішими моментами в цій декларації були такі: каперство є і залишається скасованим; нейтральний прапор покриває товари противника, за винятком військової контрабанди; нейтральні товари, за винятком військової контрабанди, не підлягають захопленню під прапором супротивника; блокади матимуть силу лише за умови ефективності дій відповідної держави, яка підтримується могутністю її військово-морських сил, достатньою, щоб запобігти доступу до узбережжя супротивника.

У декларації було зазначено, що вона не є обов'язковою для держав, котрі не приєдналися до неї, однак невдовзі майже всі морські народи світу офіційно приєдналися до Паризької декларації. І лише США відмовилися це зробити [14, с. 75]. Про таку американську політику міжнародній спільноті сповістив американський держсекретар Мерсі в липні 1856 р. Він зазначив, що США готові приєднатися до декларації за умови, якщо до неї буде додано п'яту статтю про закріплення принципу захисту на морі всієї приватної власності, тобто і контрабанди, яка для підприємців цієї держави з моменту її виникнення була основним джерелом первинного накопичення капіталу разом із піратством, каперством і торгівлею рабами. Мерсі заявив, що в разі, якщо вказане правило не буде додано до Паризької декларації, «Сполучені Штати не зможуть відмовитися від права посилати в морські простори приватників, які в минулому виявилися найбільш ефективною американською морською зброєю під час війни, адже в США не було великого флоту, що має важливе значення для бойової потужності» [15, с. 200].

Звісно, принцип захисту будь-якої власності мореплавців мав би відповідати основним принципам «цивілізованих народів» з їх особливим ставленням до цінності приватної власності, однак Англія виступала проти ухвалення цієї «поправки Мерсі» [16]. Таке несприйняття нововведення мало суто комерційний характер, про що свідчать дебати у верхній палаті британського парламенту щодо сутності Паризької декларації, які не вщухали в Лондоні протягом тривалого часу. Так, один із лідерів британських консерваторів, граф Харроубі, переконував, що Англія не буде погоджуватися з будь-якими проханнями США надати їм «певний еквівалент за відмову від каперства». На думку політика, це є розумним і мудрим рішенням, з огляду на те, що великі британські підприємці, які поки що є головними в світовому океані, не погодяться поступитися своїм панівним становищем США. Його позицію підтримав граф Албемарль, який висловив упевненість у тому, що не слід іти назустріч вимогам американських контрабандистів.

Певне непорозуміння між британськими лордами з цієї проблеми виникло лише під час пошуку відповіді на питання про те, чому англійський уряд висловив позицію Великої Британії щодо сутності Паризької декларації без обговорення в парламенті. Так, граф Дербі досить роздратовано заявив: «Ми маємо визнати прерогативою Корони переговори з іншими державами стосовно укладення зазначеної декларації... Однак я повинен сказати, що це грубе та зухвале зловживання прерогативою. Наші повноважні представники відправилися до Парижа з певною метою, а парламент і країна висловили їм довіру, яку вони грубо порушили... Вони уклали договір щодо цього питання, не виконавши певних умов, що абсолютно відповідали б нашим інтересам». Натомість граф Кларендон зауважив, що цей договір відповідає морським звичаям, відомим як «*Consolato Del Mare*» («Морський кодекс»), а також принципам права морської війни, сформульованим Г. Гроцієм.

Зазначені дебати припинив граф Гренвілл – представник відомої родини британських аристократів, які протягом тривалого часу вели агресивну зовнішню політику Великої Британії. Він наголосив, що ця декларація відповідає праву Британської імперії і є розумним кроком у напрямі вирішення

проблеми панування британців у світовому океані [17, с. 521–529]. Однак на той час англійці не домоглися від США скасування каперства. Тому під час громадянської війни між Північчю та Півднем США використання приватників-піратів було звичним для обох сторін цього військового конфлікту [18, с. 301].

У 1861 р. флот рабовласницької Конфедерації базувався на військових діях приватирів, з огляду на що, уряд США був змушений вступити у переговори з європейськими державами щодо приєднання до Паризької декларації, тим самим припинивши каперські дії підприємців-конфедератів. Однак ці переговори були безрезультатними, оскільки з різних причин президент А. Лінкольн не скористався наданими йому повноваженнями стосовно знищення каперства. Згодом США скасували приватирський промисел, проте цей напівдержавний інститут плавно перетворився у крейсерство, а потім – рейдерство, за допомогою якого США здійснювали розбій у світовому океані на державницькій основі. Такий крок був зумовлений фінансовою та технічною неефективністю каперського промислу доби промислового капіталізму.

Доки Англія намагалася приєднати США до Паризької морської декларації, 55 держав світу ратифікували її. Цей договір став першою багатосторонньою спробою кодифікувати в мирний час правила, які мали бути застосовані в разі війни. Звісно, така угода була обов'язковою лише для тих її учасників, які перебували між собою в стані війни. За таких умов перехід розвинених держав до нової стадії розвитку капіталізму на основі промислових переворотів середини ХІХ ст. об'єднав зусилля багатьох європейських держав у боротьбі проти застосування приватирських експедицій на всіх океанах. Унаслідок цього після Кримської війни Англія остаточно вирішила скасувати будь-які правові й організаційні засади приватирського промислу [19], однак в умовах Першої світової війни на зміну каперству прийшло рейдерство.

На сьогодні морський розбій знову постає засобом вирішення геополітичних проблем розвинених держав світу. Спроби світового співтовариства захистити морську торгівлю від протиправних піратських посягань донині є марними, хоча й звернення до історії піратства нового часу надає можливість

використати тогочасні засоби боротьби проти піратства для розв'язання схожих сучасних проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. История России. С древнейших времен до конца XX века : в 3 т. / отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : АСТ, 2000. – 543 с.
2. История человечества : в 8 т. / под ред. А. Н. Сахарова. – М. : Издат. дом «МАГИСТР-ПРЕСС», 2003. – . –
Т. 8 : История России. – 2003. – 756 с.
3. Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право (до XX века) / Ф. И. Кожевников ; под ред. Л. Н. Шестакова. – М. : Зерцало, 2006. – 303 с.
4. Paris Declaration Respecting Maritime Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://en.wikipedia.org/wiki/Paris_Declaration_Respecting_Maritime_Law.
5. Жаровська І. М. Міжнародне гуманітарне право : [навч. посіб.] / І. М. Жаровська. – К. : Атіка, 2010. – 280 с.
6. Военная энциклопедия : в 18 т. / [под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Фон-Шварца и др.]. – СПб., 1907–1908. – . –
Т. 18. – 1907–1908. – 980 с.
7. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2007. – 990 с.
8. Pulman M. The Elizabethian Privy Council in the Fifties-seventies / M. Pulman. – Berkeley ; Los Angeles : University of California Press. 1971. – X. – 348 p.
9. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
10. Нойкирхен Х. Пираты. Морской разбой на всех морях / Х. Нойкирхен. – М. : Прогресс, 1989. – 351 с.
11. Anderson G. M. Privateering and the Private Production of Naval Power [Електронний ресурс] / G. M. Anderson, A. Gifford. – 122 p. – Режим доступу :
<http://www.cato.org/sites/cato.org/files/serials/files/cato-journal/1991/5/cj11n1-8.pdf>.

12. Каперы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%8>.
13. Piggott F. T. The Declaration of Paris, 1856 / F. T. Piggott. – L. : University of London Press Ltd., 1919. – XII. – 452 p.
14. The Folly of War: American Foreign Policy, 1898–2005 / Ed. by D. E. Schmidt. – N.Y. : Vanderbilt University, 2005. – XX, 340 p.
15. Ronzitti N. (ed.). The Law of Naval Warfare: A Collection of Agreements and Documents with Commentaries. – The Hague : Martinus Nijhoff, 1988. – 280 p.
16. Lemisch J. Privateering, the American Revolution, and the Rules of War : The United States Was Born in «Terrorism» and Piracy [Электронный ресурс] / J. Lemisch. – Режим доступа : <http://hnn.us/articles/915.html>.
17. International Maritime Law. The Treaty of Paris // Parliamentary Hansard, 1803–2005. – Vol. 142. – 590 p.
18. Patton R. H. Patriot Pirates: The Privateer War for Freedom and Fortune in the American Revolution / R. H. Patton. – N.Y. : Pantheon, 2008. – 320 p.
19. Lambert A. Great Britain and Maritime Law: from the Declaration of Paris to the Era of Total War [Электронный ресурс] / A. Lambert. – L. : King's College, 2008. – Режим доступа : <http://fbis.eu/wp-content/uploads/2008/12/Great-Britain-and-Maritime-Law-From-the-Declaration-of-Paris-to-the-era-of-Total-War-Andrew-Lambert-Laughton-Professor-of-Naval-History-King%E2%80%99s-College-London.pdf>.

Ємець Олег Миколайович – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри спеціальної техніки та оперативно-розшукового документування Національної академії внутрішніх справ

ПОШУК ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ МВС УКРАЇНИ ФАКТИЧНИХ ДАНИХ ПРО ЗВІДНИЦТВО ДЛЯ РОЗПУСТИ

Розглянуто питання, пов'язані з пошуком оперативними підрозділами МВС України фактичних даних про звідництво для розпусти. Проведено загальний аналіз правового забезпечення боротьби з цим злочином. Визначено об'єкти та напрями такого пошуку.

Ключові слова: звідництво; розпуста; оперативні підрозділи МВС України; оперативний пошук.

Рассмотрены вопросы, связанные с поиском оперативными подразделениями МВД Украины фактических данных о сводничестве для разврата. Проведен общий анализ правового обеспечения борьбы с этим преступлением. Определены объекты и направления такого поиска.

Ключевые слова: сводничество; разврат; оперативные подразделения МВД Украины; оперативный поиск.

The questions connected with procuration for debauchery data search conducted by Ministry of Internal Affairs of Ukraine are considered in article. The general analysis of legal support of fight against this crime is carried out; objects of such a search and its direction are defined.

Keywords: procuration; debauchery; Ministry of Internal Affairs of Ukraine; detective activity.

Однією з найдавніших професій вважається проституція, однак часто від такого «промислу» найбільші прибутки отримує не та особа, яка надає сексуальні послуги, а та, що організувала й контролює аморальний бізнес, займається звідництвом із метою розпусти. На жаль, такі протиправні

діяння продовжують учинюватись і в сучасній Україні. Так, у березні 2013 року столичні правоохоронці викрили звідниць, які організовували «дозвілля» клієнтам престижних готелів. Двадцятисемирічна мешканка Вінницької області розповіла оперативним працівникам, що за власні кошти розмістила рекламу в буклетах і виготовила візитні картки, які залишила у співробітників готелю. Реклама була досить стислою та прозорою: фото оголеної дівчини і номер телефону. З метою розширення кола клієнтів до секс-бізнесу затримана залучала своїх подруг. Тож, зателефонувавши за вказаним номером, чоловік завжди міг замовити дівчину на власний смак. Прибуток, як правило, ділили навпіл [1].

У квітні 2013 року міліція викрила звідницю, яка займалася пошуком клієнтів для своїх «працівниць». Вона в мережі Інтернет розміщувала оголошення з пропозицією приємно провести час у товаристві однієї чи двох дівчат, які забезпечать клієнту «максимальний релакс». У звичайній чернігівській багатоповерхівці двадцятирічні дівчата надавали сексуальні послуги охочим до «полунички» чоловікам, а іноді й сімейним парам. Ціна питання – 500 грн за годину сексуальних утіх з однією дівчиною, в іншому разі ціну обговорювали з клієнтом на місці. Студентки належали до незаможних верств населення, деякі з них навіть перебували в шлюбі, мали дітей. Так, чоловік однієї з дівчат знав, чим займається його дружина, але через своє безробіття не звертав на це уваги [2].

У червні 2013 року співробітники відділу боротьби з торгівлею людьми та злочинами проти моральності Управління карного розшуку ГУМВС України в АР Крим припинили діяльність бару, в якому, крім міцних спиртних напоїв, клієнтам надавали ще й інтимні послуги. У закладі працювали три жінки: двадцяти, тридцяти трьох і тридцяти восьми років, у тому числі своєрідний «сімейний підряд» – мати й донька. Правоохоронці встановили, що власниця закладу організовувала й виїзди дівчат до замовників. Однак їм було заборонено давати номери своїх телефонів і брати гроші з клієнтів. Плату отримувала сама власниця [3].

Викладене засвідчує, що факти звідництва для розпусти в нашій державі непоодинокі, а отже, необхідно постійно

здійснювати заходи щодо виявлення та припинення таких злочинів. Багато вчених присвятили свої наукові праці вивченню питань, пов'язаних із захистом суспільної моралі, теоретичними засадами проведення оперативного пошуку, зокрема В. Ц. Абрамян, В. І. Василичук, А. А. Васильєв, М. Г. Вербенський, В. К. Весельський, І. О. Воронов, В. Я. Горбачевський, О. М. Джу́жа, О. О. Дульський, О. Б. Западнюк, К. Б. Левченко, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, О. С. Пироженко, М. А. Погорецький, В. В. Пясковський, В. П. Шеломенцев. Однак проблема протидії звідництву для розпусти лишається актуальною. Очевидною є необхідність пошуку сучасних ефективних алгоритмів дій оперативних підрозділів МВС України щодо виявлення ознак такого злочину, які б відповідали чинному правовому забезпеченню боротьби зі злочинністю.

З огляду на це, метою статті є дослідження комплексу питань, пов'язаних із пошуком фактичних даних оперативними підрозділами МВС України про звідництво для розпусти. Згідно з метою сформульовано такі завдання: провести загальний аналіз правового забезпечення боротьби зі звідництвом; вивчити особливості пошуку фактичних даних про ці злочини оперативними підрозділами МВС України; визначити об'єкти та напрями такого пошуку.

Відповідальність за звідництво для розпусти передбачено ст. 302 Кримінального кодексу (КК) України [4]. Воно є своєрідним посередництвом, що передбачає сприяння добровільним сексуальним стосункам незнайомих осіб між собою, може полягати в знайомстві або організації зустрічей таких осіб, у пошуку осіб, які згодні займатися розпуствою, у схилянні осіб до розпусти тощо [5, с. 897]. Однак навіть досить тривале існування норми про кримінальну відповідальність за створення або утримання місць розпусти та звідництво не дає можливості на практиці уникнути проблем стосовно тлумачення ознак об'єктивної сторони складу злочину, визначення яких можливе лише шляхом конкретизації змісту понять і термінів у відповідних рекомендаціях, які на підставі узагальнення практики застосування закону про кримінальну відповідальність надаватиме Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [6, с. 135].

Зауважимо, що до завдань оперативно-розшукової діяльності належать пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачено КК України [7]. Пошук і фіксація фактичних даних про звідництво для розпусти є повноваженням оперативних підрозділів МВС України.

Під оперативним пошуком слід розуміти форму оперативно-розшукової діяльності, що є системою розвідувально-пошукових заходів, які здійснюються її уповноваженими суб'єктами для отримання та перевірки первинної інформації стосовно осіб, предметів і подій, що становлять для оперативних підрозділів оперативний інтерес, з метою виявлення ознак злочину чи спростування інформації про нього. Наведемо основні ознаки оперативного пошуку [8]:

об'єкти оперативного пошуку – це особи, предмети та події (факти), які є джерелами оперативної інформації;

основним критерієм включення певної особи, предмета і події до об'єктів оперативного пошуку є те, що вони становлять оперативний інтерес для оперативних підрозділів правоохоронних органів, а первинна інформація про них є оперативно значущою для цих підрозділів;

оперативний пошук здійснюється поза зв'язком із конкретною особою або фактом, виконанням окремих завдань, розкриттям і розслідуванням окремих злочинів, а також уже відомими фактами й особами;

здійснення оперативного пошуку ґрунтується на потенційній можливості розпізнання об'єкта пошуку за попередньо відомими ознаками, що властиві саме цим ще невідомим конкретним об'єктам пошуку (особі, предмету, події (факту) та підлягають установленню в ході його здійснення;

основними завданнями оперативного пошуку є отримання первинної інформації про осіб, предмети, події (факти), які становлять для оперативних підрозділів оперативний інтерес, а також перевірка цієї інформації для виявлення ознак злочину чи спростування інформації про нього;

зміст оперативного пошуку передбачає постійну, активну цілеспрямовану пошукову роботу, яка становить систему розвідувально-пошукових заходів, що здійснюються як особисто

суб'єктами пошуку (особистий пошук), так і з залученням до нього відповідних сил і засобів, у тому числі інформаційних систем, відео-, аудіозапису, кіно- та фотозйомки тощо;

підставою для початку пошуку первинної оперативної значущої інформації є законодавчий припис (пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК України);

для проведення розвідувально-пошукових заходів достатньо лише припущення стосовно підготовки чи вчинення злочину за наявністю окремих ознак, що вказують на такі діяння або на осіб, які готують, учиняють чи вчинили злочин, причому таке припущення може мати характер версії, ґрунтованої на певних фактах;

оперативний пошук здійснюється в місцях найімовірнішого виявлення об'єктів пошуку, зокрема там, де криміногенні процеси мають тенденцію до повторюваності, регулярності проявів у часі та просторі, де можлива поява осіб, які готують, учиняють чи вже вчинили злочин, спостерігається концентрація криміногенного контингенту;

час і місце оперативного пошуку залежно від обставин визначаються суб'єктами пошуку та відповідними приписами (функціональними обов'язками, вказівками, планами тощо).

Звідництво для розпусти є прихованим злочином, тобто люди, яким стало відомо про його вчинення, не часто повідомляють про це правоохоронні органи. В. Ц. Абрамян та О. Б. Западнюк указують на те, що звідництво має великий коефіцієнт латентності, особливо у вуличній проституції. Дуже важко виявити і зафіксувати осіб-посередників, які залучають і контролюють вуличних повій, оскільки факт звідництва виявляється лише в дозволі сутенера «рекламувати» послуги повії на конкретній визначеній території [9]. Це підкреслює необхідність проведення оперативними підрозділами МВС України активної роботи щодо виявлення таких злочинів.

Пошук фактичних даних про конкретну протиправну діяльність має свої особливості. Об'єкти оперативного пошуку окремого злочину визначаються залежно від специфіки його вчинення. Узагальнивши практику боротьби зі звідництвом для

розпусти, вважаємо, що відповідна робота оперативних підрозділів МВС України повинна бути спрямована на встановлення:

осіб, які мають задум учинити звідництво для розпусти, з метою вивчення можливості запобігання злочину або документування протиправної діяльності;

осіб, які готуються до звідництва для розпусти;

осіб, які вже займаються звідництвом для розпусти;

осіб, яких утягують у розпусні дії, та вже залучених до надання сексуальних послуг;

осіб, які користувалися послугами звідників для розпусти;

свідків та очевидців звідництва для розпусти;

приміщень та інших місць, які використовуються для розпусти;

грошей і цінностей, які були витрачені на організацію злочинної діяльності, джерел їх надходження;

незаконного доходу, тобто грошей і цінностей, отриманих злочинним шляхом. Крім того, необхідно вжити заходів щодо встановлення інших матеріальних цінностей причетних до таких злочинів осіб із метою можливого забезпечення в майбутньому позову стосовно відшкодування завданих ними збитків;

предметів і документів, що мають оперативно-розшукове та доказове значення. Це можуть бути деталізації (роздруківки) телефонних з'єднань причетних до протиправної діяльності осіб, боргові розписки, насамперед осіб, утягнутих у розпусні дії, електронні носії інформації з записами відеокамер спостереження в приміщеннях, де розташовані місця розпусти, наявних неподалік автостоянках тощо;

обставин та умов, що сприяють звідництву для розпусти;

конкретних фактів звідництва для розпусти;

інших фактичних даних про звідництво для розпусти.

Пошук фактичних даних про звідництво для розпусти повинен мати послідовний характер і передбачати постійну активну діяльність оперативних підрозділів МВС України відповідно до вимог чинного законодавства. На нашу думку, можна виділити такі напрями зазначеної діяльності:

отримання та перевірка заяв або повідомлень про звідництво для розпусти від громадян, яким стало відомо про такі факти;

пошук фактичних даних про звідництво для розпусти в мережі Інтернет;

робота з особами, які конфіденційно співробітничать з оперативними підрозділами МВС України, спрямована на встановлення конкретних фактів та обставин звідництва для розпусти;

взаємодія з іншими правоохоронними й державними органами, закордонними колегами з метою отримання від них і подальшої перевірки інформації про звідництво для розпусти;

взаємодія з неурядовими організаціями, до сфери діяльності яких належить протидія торгівлі людьми, а також захист осіб, постраждалих від сексуального насильства або експлуатації, з метою отримання від них відповідної інформації та подальшої її перевірки;

моніторинг повідомлень у засобах масової інформації про звідництво для розпусти, а також перевірка результатів журналістських розслідувань у цій сфері;

моніторинг діяльності туристичних і транспортних фірм, агенцій працевлаштування, найму, ескорт-агенцій та шлюбних бюро щодо отримання інформації про звідництво для розпусти;

перевірка повідомлень, що надходять на гарячі лінії, спрямовані на допомогу потерпілим від торгівлі людьми, сексуального насильства тощо;

робота з особами, раніше засудженими або затриманими за звідництво для розпусти, інші злочини проти моральності або торгівлю людьми, з метою отримання інформації про раніше не встановлені факти й обставини звідництва для розпусти;

опрацювання та перевірка інформації, отриманої від уже відомих потерпілих від злочинів проти моральності або торгівлі людьми, їх близьких і родичів, про ще невідомі факти й обставини звідництва для розпусти;

оброблення інформації про ще не встановлені факти й обставини звідництва для розпусти під час здійснення інших кримінальних проваджень.

Якщо проведені заходи дали змогу встановити й зафіксувати фактичні дані про звідництво для розпусти, слід з'ясувати, чи може певна особа звернутися до міліції з заявою про вчинення даного злочину та, в позитивному випадку,

прийняти її. Згідно зі ст. 214 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [10], слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова в прийнятті й реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається. Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний унести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Слідчого, який здійснюватиме досудове розслідування, визначає керівник органу досудового розслідування. Досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Крім того, відповідно до ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [7], з урахуванням змін у зв'язку з прийняттям КПК України [10], унесених у 2012 році [11], матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються як приводи та підстави для початку досудового розслідування, для отримання фактичних даних, що можуть бути доказами в кримінальному провадженні, а також для попередження, виявлення, припинення й розслідування злочинів.

Проведене дослідження комплексу питань, пов'язаних із боротьбою зі звітництвом для розпусти, дає змогу зробити висновок, що за такі діяння Кримінальним Кодексом України [4] передбачена відповідальність, а пошук і фіксація фактичних даних про ці злочини належать, згідно з чинним законодавством, до завдань оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів МВС України. Правове забезпечення оперативно-розшукової діяльності змінюється у зв'язку з адаптацією національного законодавства до європейських стандартів відповідно до міжнародних зобов'язань держави, прийняттям у 2012 році нового КПК України [10].

На підставі вивчення практики пошуку фактичних даних про звітництво для розпусти наведено особливості здійснення

такої роботи оперативними підрозділами МВС України в сучасних умовах, а також визначено об'єкти оперативного пошуку та його напрями, що сприятиме підвищенню рівня теоретичної підготовки працівників цих підрозділів.

Результати дослідження можуть бути використанні як у повсякденній роботі оперативних підрозділів МВС України для пошуку та фіксації фактичних даних про звідництво для розпусти, так і для вдосконалення організаційно-тактичних основ оперативно-розшукової діяльності загалом, а також під час проведення майбутніх наукових досліджень у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Столичні правоохоронці викрили сутенерок, які організовували «дозвілля» клієнтам престижних готелів / ВЗГ ГУМВС України в місті Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/831386>.

2. Міліція прикрила бордель / Високий вал: Чернігівська загальнополітична газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://newvv.net/crime/adventure/223168.html>.

3. Зубова Ю. Бар із «полуничкою» зачинила кримська міліція / СЗГ ГУМВС України в АР Крим [Електронний ресурс] / Ю. Зубова. – Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/854171>.

4. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

5. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. комент. / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Гавриш С. Б. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. : Концерн Ін Юре, 2003. – 1196 с.

6. Васильєв А. А. Створення або утримання місць розпусти і звідництво: тлумачення об'єктивної сторони злочину / А. А. Васильєв, О. С. Пироженко // Публічне право. – 2012. – № 3 (7). – С. 131–136.

7. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

8. Погорецький М. А. Пошукові ознаки об'єктів оперативного пошуку: поняття та сутність [Електронний ресурс] / М. А. Погорецький, В. П. Шеломенцев. – Режим доступу :

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2010_4/pogoret.pdf.

9. Абрамян В. Ц. Про стан боротьби зі створенням та утриманням місць розпусти і звідництвом [Електронний ресурс] / В. Ц. Абрамян, О. Б. Западнюк. – Режим доступу :

http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_1/bakaev.htm.

10. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90–91.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4652-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 21. – Ст. 208.

Кінащук Лариса Леонідівна –
доктор юридичних наук, доцент

ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ АУДИТОРІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Досліджено сутність аудиторської діяльності в Україні, правовий статус аудиторів, їх завдання та функції. Запропоновано заходи щодо підвищення ефективності взаємовідносин аудиторів із суб'єктами господарювання – потенційними замовниками аудиту. Сформульовано основні положення щодо вдосконалення чинного законодавства стосовно прав та обов'язків аудиторів.

Ключові слова: аудиторська діяльність; аудит; аудитор; аудиторська фірма; суб'єкт господарювання.

Исследованы сущность аудиторской деятельности в Украине, правовой статус аудиторов, их задачи и функции. Предложены меры по повышению эффективности взаимоотношений аудиторов с субъектами хозяйствования – потенциальными заказчиками аудита. Сформулированы основные положения по совершенствованию действующего законодательства относительно прав и обязанностей аудиторов.

Ключевые слова: аудиторская деятельность; аудит; аудитор; аудиторская фирма; субъект хозяйствования.

This paper investigates the nature of audit activity in Ukraine, the legal status of auditors, their tasks and functions. The analysis made it possible for the author to propose measures to improve the relationship with the auditor entities – potential customers audit and formulate the basic provisions for improving the existing legislation concerning the rights and duties of auditors.

Keywords: auditing; audit; auditor; audit firm; entity.

Перехід до ринкових відносин зумовив появу в Україні аудиторської діяльності, а відповідно, і суб'єктів, що здійснюють недержавний контроль, – незалежних аудиторів, аудиторських фірм. Природа аудиту, який здійснюється незалежними аудиторами й аудиторськими фірмами, передбачає його широке використання господарюючими суб'єктами,

інвесторами, кредиторами, акціонерами, а тому особливо важливим є чітке законодавче закріплення прав та обов'язків аудиторів. Але наявність комплексу проблем, зокрема, нерозуміння функцій аудиторів, відсутність законодавчо закріпленої відповідальності аудиторів перед третіми особами, наявність аудиторських ризиків, нечіткість визначення в Законі України «Про аудиторську діяльність» прав та обов'язків аудиторів, що виникають у них у зв'язку з проведенням аудиту й наданням інших аудиторських послуг, уповільнюють його застосування. Зазначене вказує на необхідність удосконалення чинного законодавства.

Огляд наукових джерел у даному напрямі вказує на те, що законодавче закріплення прав та обов'язків аудиторів змінювалися під впливом наукової думки, розвитку економіки та суспільних відносин. Аналіз останніх досліджень свідчить, що в них започатковано вирішення проблеми. Теоретичною базою статті стали наукові праці представників юридичної й економічної науки різних періодів, які зверталися до проблем аудиту й аудиторської діяльності. Беззаперечний вплив на формування авторської позиції мали праці таких економістів, як Є. М. Гутцайт, Н. І. Дорош, Л. Кулаковська, Ю. Піча, Б. Ф. Усач та ін. Ураховуючи комплексний характер аудиторської діяльності, у межах статті вивчалися наукові доробки представників різних галузей юриспруденції, зокрема, О. Ф. Андрійко, Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка, Л. О. Сухарева, Л. А. Савченко та ін.

Мета статті полягає у вивченні сутності аудиторської діяльності в Україні, правового статусу аудиторів, їх завдань і функцій, що, у свою чергу, дасть можливість удосконалити порядок взаємовідносин аудиторів із суб'єктами господарювання – потенційними замовниками аудиту, а також сформулювати основні положення щодо вдосконалення чинного законодавства стосовно прав та обов'язків аудиторів.

Так, у Законі України «Про аудиторську діяльність» [1] розроблено й детально охарактеризовано права аудиторських організацій та індивідуальних аудиторів. Проте ми вважаємо за потрібне зробити деякі доповнення. Адже аудит повинен адекватно відображати всі аспекти діяльності суб'єкта, що перевіряється. Щоб скласти достовірний аудиторський

висновок, аудитор повинен отримати безумовну гарантію того, що інформація, яка міститься в бухгалтерській документації та первинних документах, достатня й достовірна. Тому необхідно внести доповнення до ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність», передбачивши право аудиторів та аудиторських фірм відмовитися від проведення аудиторської перевірки або від вираження власної думки про вірогідність фінансово-бухгалтерської звітності в аудиторському висновку в разі неподання суб'єктом господарювання необхідної документації, а також виявлення під час аудиторської перевірки обставин, що можуть вплинути на думку аудиторської організації або індивідуального аудитора щодо ступеня вірогідності фінансово-бухгалтерської звітності підконтрольного суб'єкта.

Аудитори можуть здійснювати заходи щодо мінімізації своєї відповідальності. Отже, заслуговують на увагу пропозиції Л. Кулаковської та Ю. Пічі [5, с. 123], що можуть бути враховані практикуючими аудиторами. З метою мінімізації відповідальності аудиторам необхідно: мати справу тільки з чесними клієнтами; наймати кваліфікований персонал, який слід адекватно підготувати й контролювати; дотримуватися професійних стандартів; зберігати незалежність; розуміти, який бізнес веде клієнт, тобто знати специфіку його господарських операцій; підтримувати високу якість аудиту; правильно документувати роботу; отримати документи, що визначають взаємні обов'язки аудитора й клієнта; зберігати конфіденційність відносин, тобто не розкривати інформацію про свого клієнта стороннім особам; забезпечити адекватний страховий захист; користуватися кваліфікованими юридичними консультаціями. З огляду на це, необхідно внести доповнення до ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність», передбачивши право аудиторів та аудиторських фірм здійснювати заходи щодо мінімізації своєї відповідальності.

Згідно із законодавством України, законні інтереси власників підприємств повинні бути захищені, тому клієнт має незаперечне право обирати аудитора. Водночас слід передбачити право керівника аудиторської фірми переконатися в тому, що обставини, за яких пропонується заміна аудитора, є прийнятними.

Поряд із правами законодавець передбачає обов'язки аудиторів та аудиторських фірм [1]. Проте законодавець лише

зазначив перелік послуг, які повинен надати аудитор під час проведення аудиторської перевірки. Водночас основна мета аудиту – це висловлення власної думки аудитора в аудиторському висновку. Тому ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність» (Обов'язки аудиторів і аудиторських фірм) слід доповнити нормою про те, що в термін, встановлений договором для надання аудиторських послуг, аудитор повинен передати аудиторський висновок суб'єкту господарювання, з яким укладено відповідний договір.

Розширення сфери аудиторської діяльності спричиняє утворення відокремлених господарських підрозділів у місцях, де діючий аудитор до цього не практикував, тому виникає потреба в іншому аудитора, що здійснює свою діяльність у цих районах. Отже, масштаби аудиторських послуг продовжують розширюватися, що вимагає ґрунтовних спеціальних знань. Оскільки одному аудиторові неможливо опанувати досвід у всіх напрямках фінансово-господарської діяльності, він делегує якусь частину аудиту іншому аудитору, що відповідає його професійній компетенції. Це дозволить одержати якісну консультацію та правильне прийняття управлінських рішень. Тому в ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність» (Обов'язки аудиторів і аудиторських фірм) слід також зазначити, що аудитор не повинен намагатися в будь-який спосіб обмежувати свободу вибору клієнта при одержанні консультацій зі спеціальних питань. Більше того, він повинен заохочувати такі наміри клієнта.

Стаття 20 цього ж закону містить перелік спеціальних вимог, що забороняють проведення аудиту [1]. Ці вимоги сприяють тому, щоб взаємовідносини із суб'єктом господарювання не вплинули на незалежність аудитора, а також щоб в аудитора не було безпосередньої фінансової зацікавленості в його діяльності. З викладеного вище зрозуміло, що причиною заборони на проведення аудиту є наявність факторів, які впливають на незалежність аудиторів. Дійсно, аудитор повинен бути незалежний від клієнта, усіх його головних компаній і відокремлених суб'єктів господарювання. Тому є незрозумілою заборона проведення аудиту, якщо розмір винагороди за надання аудиторських послуг не враховує

необхідного для якісного виконання таких послуг часу, належних навичок, знань, професійної кваліфікації та ступеня відповідальності аудитора [1]. Здавалося б, ця ситуація може привести користувачів аудиторських послуг до висновку про порушення незалежності проведеної аудиторської перевірки. Проте невідомо, хто буде визначати відповідність розміру винагороди за надання аудиторських послуг навичкам і знанням аудитора. Така обставина, на нашу думку, повинна бути безпосередньо передбачена в договорі. Крім того, дане положення було б доречно включити до переліку прав аудиторів у Законі України «Про аудиторську діяльність». Отже, пропонуємо додати відповідну статтю, виклавши її в такій редакції: «Аудитор має право відмовитися від проведення аудиту, якщо розмір винагороди за надання аудиторських послуг не враховує необхідного для якісного виконання таких послуг часу, належних навичок, знань, професійної кваліфікації та ступінь відповідальності аудитора».

У Законі України «Про аудиторську діяльність» зазначено, що аудитори й аудиторські фірми зобов'язані належним чином надавати аудиторські послуги, тобто відповідальність аудиторів за належну якість не встановлено. Як зазначає Н. І. Дорош, аудитора не можна притягнути до відповідальності за невиявлення складних схем обману та зловживань, якщо в процесі перевірки не виникло нічого, що могло б викликати його підозру. Але якщо підозрілі факти було виявлено, а аудитор не провів належного розслідування всіх обставин, його може бути притягнуто до відповідальності за недбалість [4, с. 116]. Дійсно, у даному разі постає питання щодо професійного рівня аудитора та доречності йому займатися аудиторською діяльністю загалом. Тому необхідно запровадити відповідальність аудиторів за неналежне виконання цих функцій, а тим більше зловживання в процесі надання аудиторських послуг нарівні з бухгалтером суб'єкта господарювання, де було проведено аудит, що забезпечить якість роботи аудиторів.

Крім того, ст. 19 Закону України «Про аудиторську діяльність» (Обов'язки аудиторів і аудиторських фірм) зобов'язує аудиторів і аудиторські фірми зберігати в таємниці

інформацію, отриману при проведенні аудиту та виконанні інших аудиторських послуг, не розголошувати відомості, що становлять предмет комерційної таємниці, і не використовувати їх у своїх інтересах або в інтересах інших осіб. До того ж, відповідальність за розголошення комерційної таємниці передбачено ст. 232 Кримінального кодексу України [2, с. 98–99]. Що стосується розголошення комерційної та банківської таємниці аудитором, то цей злочин відрізняється від інших злочинів проти комерційної діяльності тим, що їх суб'єктом є не будь-яка особа, а приватні аудитори. Тому є підстави включити відповідну норму до Закону України «Про аудиторську діяльність».

Водночас відповідальність за фінансову звітність лежить на керівниках суб'єкта, що перевіряється. Згідно із законодавством України, аудит не звільняє керівництво суб'єкта господарювання від відповідальності [1]. Отже, аудитор не затверджує звіти суб'єктів господарювання і не відповідає за саму звітність, а тільки висловлює власну думку щодо фінансової звітності. Аудиторський висновок не може бути свідченням абсолютної точності інформації й гарантією її правильності, він може лише підтверджувати її достовірність. Ми приєднуємося до думки щодо слабкості етичного механізму регулювання аудиту, яка була підтверджена серією скандалів із великими західними аудиторськими компаніями, і необхідність посилення адміністративного механізму регулювання [3, с. 73–77], зокрема щодо введення режиму накладення в адміністративному порядку штрафів на аудиторські фірми. Розміри штрафів можуть визначитися в кратному розмірі від суми отриманого гонорару, оскільки вартісна оцінка шкоди, спричиненої неякісними послугами в аудиті, – досить складне завдання. З іншого боку, судовий розгляд між аудитором і клієнтом може вплинути на об'єктивність аудиторського висновку. Порушення судового процесу в справі аудитора не може забезпечити неупереджене виконання перевірки складеної звітності суб'єкта господарювання.

Договором про проведення аудиту визначено рівні відповідальності аудитора та клієнта з метою уникнення непорозумінь, а саме: відповідальність за якість виконання робіт; відповідальність за дотримання принципів аудиту при виконанні робіт; відповідальність за дотримання строків робіт;

інші види та умови відповідальності. У цьому ж розділі визначено відповідальність за початкові залишки при першому проведенні аудиту або відповідальність у разі, якщо попередні перевірки виконувались іншим аудитором. У цьому розділі повинна також бути відмітка про строки застосування такої відповідальності, наприклад, протягом року з моменту проведення аудиту чи надання аудиторських послуг. Тому необхідно чітко врегулювати питання щодо якості аудиторських послуг. Адже існують випадки, коли аудиторська фірма надає аудиторський висновок, що містить завідомо неправдиві дані, отримуючи за це гонорар. Об'єктивність аудиторського висновку є обов'язковою умовою аудиту, що передбачає його незалежність і диктується потребами користувачів.

Статтю 9 Закону України «Про аудиторську діяльність», що нині втратила чинність, було визначено коло суб'єктів, які можуть бути користувачами бухгалтерської звітності. Вони мають право виступати замовниками на проведення аудиту та виконання інших аудиторських послуг, визначати обсяги й напрями аудиторських перевірок у межах повноважень, наданих законодавством, установчими документами або окремими договорами. Новою редакцією Закону України «Про аудиторську діяльність» [1] подібну статтю не передбачено, хоча в національному законодавстві існує проблема відповідальності аудиторів перед третіми особами, оскільки останні також можуть зазнати збитків у результаті недостатньої якості аудиту.

Згідно із законодавством, фінансова звітність публікується для забезпечення акціонерів інформацією для управління справами компанії, а не для допомоги індивідуальним акціонерам спекулювати акціями. Аудит повинен підтвердити достовірність фінансової звітності, після чого аудиторський висновок потрапляє в широкий обіг, і можна передбачити, що його будуть використовувати як часткову основу для прийняття управлінських рішень низкою незалежних третіх осіб для будь-якої з численних цілей, передбачити які автор висновку (аудитор) на момент його надання не може. На основі цього Н. І. Дорош робить висновок про недоречність визнання відповідальності перед третіми особами за таких чітко не визначених обставин [4, с. 124]. Проте аудиторів запрошують

не лише для підтвердження достовірності фінансової звітності, а й для її ретельного аналізу. На їх висновок може покладатися значна кількість різних осіб із різноманітними намірами в бізнесі, адже якщо вони не мають законного права покладатися на висновок аудитора, то тоді постає питання про доречність їх здавання до громадського реєстру.

З огляду на це, уважаємо більш правильною позицію Л. Кулаковської та Ю. Пічі стосовно того, що за звичайними цивільно-правовими угодами сторони несуть відповідальність тільки одна перед іншою, а аудитор несе відповідальність перед клієнтом і перед третіми особами, які є користувачами фінансової звітності клієнта, засвідченої висновком аудитора. Цю специфіку відповідальності аудитора передбачено метою аудиту: засвідчити достовірність, повноту й законність представленої інформації щодо дій і подій господарюючого суб'єкта з метою зменшення до мінімуму ризику користувачів інформації [5, с. 120–121]. Водночас, нині аудитор розуміють можливість виникнення питання, що саме можна вважати надійним джерелом інформації для потенційних інвесторів і кредиторів. Тоді, можливо, потенційні користувачі будуть користуватися іншим більш достовірним джерелом інформації, ніж аудиторський висновок.

Таким чином, існує проблема визначення меж відповідальності аудитора перед третіми особами. На нашу думку, якщо аудитор дає рекомендації щодо перспектив в управлінні або ж прогнозує фінансову діяльність господарюючого суб'єкта, то в такому разі це суто його думка та власне бачення. Проте якщо аудитор дає оцінку реальному стану фінансової звітності, то фінансові показники можуть бути або правильними, або ні, а тому неважливо, хто їх використовує і з якою метою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про аудиторську діяльність : Закон України від 22 квіт. 1993 р. № 3125-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.

2. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями : за станом на 15 трав. 2008 р. – Офіц. вид. – К. : Паливода А. В., 2008. – 188 с.

3. Гутцайт Е. М. Аудит: концепция, проблемы, эффективность, стандарты / Е. М. Гутцайт. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002 – 400 с.
4. Дорош Н. І. Аудит: методологія і організація : [моногр.] / Н. І. Дорош. – К. : Знання, 2001. – 402 с.
5. Кулаковська Л. Основи аудиту : навч. посіб. [для студ. вузів I-IV рівнів акредитації] / Л. Кулаковська, Ю. Піча. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Каравела ; Львів : Новий Світ, 2002. – 500 с.

Медвідь Людмила Петрівна –
викладач кафедри правового
забезпечення Національного
університету оборони України
імені Івана Черняховського

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Розглянуто розвиток прав і свобод військовослужбовців починаючи з часу проголошення незалежності України і до сьогодні. Здійснено аналіз нормативних документів періоду становлення України як незалежної держави, що регулюють права й свободи цієї категорії осіб. Надано пропозиції щодо вдосконалення законодавства в зазначеній сфері.

Ключові слова: права; свободи; пільги; правове регулювання; військовослужбовець.

Рассмотрено развитие прав и свобод военнослужащих начиная с момента провозглашения независимости Украины и по сегодняшний день. Проанализированы нормативные документы этапа становления Украины как независимого государства, которые регулируют права и свободы данной категории лиц. Сформулированы предложения относительно усовершенствования законодательства.

Ключевые слова: права; свободы; льготы; правовое регулирование; военнослужащий.

Development of rights and freedoms of servicemen, beginning from the moment of proclamation of independence of Ukraine and for today is examined in the article. The analysis of normative documents on the stage of development of Ukraine, as the independent state, that regulate rights and freedoms of servicemen is conducted. Suggestions are given in relation to the improvement of legislation that regulates rights and freedoms of servicemen.

Keywords: rights; freedoms; privileges; legal adjusting; serviceman.

Питання прав і свобод військовослужбовців та їх реалізація є однією з найважливіших проблем, що стоять перед державою та суспільством. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що в Україні, починаючи з часу проголошення незалежності, відбуваються суттєві політичні, соціальні, економічні зміни, які потребують оновлення законодавства. Це стосується всіх верств суспільства, у тому числі військовослужбовців.

На сьогодні, в умовах ринкової економіки, нестачі бюджетних коштів, військовослужбовці належать до тієї категорії населення, що особливо потребує підтримки держави та правового захисту.

Боеготовність Збройних сил держави багато в чому залежить від розробленості, змісту та якості правових норм, що регулюють права й свободи військовослужбовців, забезпечують гарантії їх реалізації.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні розпочався процес створення власних Збройних сил, у тому числі й правового регулювання статусу військовослужбовців, їх прав і свобод. Щоб більш глибоко розкрити проблеми й завдання забезпечення прав, свобод людини та громадянина, зокрема військовослужбовців, на сучасному етапі, необхідно проаналізувати нормативні акти, що були прийняті починаючи з проголошення Україною незалежності і до сьогодні.

Дослідженню різних аспектів реалізації прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, зокрема, військовослужбовців, присвячено роботи відомих правознавців А. Колодія, А. Олійника, П. Рабіновича, Ю. Тодики, військових юристів І. Качана, В. Кириленка, І. Коржа, В. Пашинського та ін.

Мета статті полягає в дослідженні розвитку системи нормативних актів, що закріплюють права і свободи військовослужбовців починаючи з моменту незалежності України до сьогодні та з'ясування проблемних питань.

Становлення й розвиток законодавчих положень, що стосуються прав, свобод і обов'язків військовослужбовців, має глибоке підґрунтя. Історія виникнення та розвитку армії як елементу публічного правопорядку бере початок від часів Стародавнього Риму. Підвалини військового ладу було закладено ще реформами Сервія Тулія, який розумів, що з

метою зміцнення військової потужності Риму необхідно об'єднати дві громади, створивши римсько-плебейське ополчення [1, с. 208]. Армія, що протягом багатьох століть мала характер патриціансько-плебейського ополчення, наприкінці республіки стає постійною. Унаслідок необхідності спеціальної регламентації життя війська виникає особлива гілка публічного права – *jus militare* (мілітарне, або ж військове право). Значення римського війська не лише зумовило появу мілітарного права як сукупності норм, що регулюють різні аспекти відносин усередині армії, а й потребувало чіткого визначення правового статусу вояків: надання їм, з одного боку, привілеїв і гарантій, а з іншого, – закріплення вимог до них із боку влади [1, с. 211]. Проблема врегулювання діяльності Збройних сил України, прав і свобод військовослужбовців стала актуальною з моменту проголошення незалежності України.

До ухвалення власних законів у військово-соціальній сфері діяли правові норми колишнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Але, урахуовуючи їх досить тривалу дію в минулому, саме норми радянського законодавства стали своєрідним фундаментом для створення власних нормативно-правових актів в Україні. З часу проголошення незалежності в нашій державі було прийнято низку нормативно-правових актів, що стали правовим підґрунтям українського війська, закріпили права, свободи, обов'язки військовослужбовців. Такими законодавчими актами були: закони України «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», статuti Збройних сил та низка інших нормативно-правових актів [2]. Але з моменту прийняття цих нормативних актів відбулися значні зміни в суспільстві, з огляду на що виникла необхідність привести їх у відповідність до сучасних потреб, щоб вони стали основою для утвердження прав і свобод військовослужбовців. Тому проаналізуємо сучасні нормативно-правові акти, що

визначають права, свободи та деякі обмеження прав військовослужбовців, а також установлюють пільги й переваги.

Конституція України визначає конституційно-правову основу прав і свобод людини та громадянина, у тому числі військовослужбовця. У другому розділі цього закону закріплено права, свободи, обов'язки людини та громадянина, а також гарантії їх реалізації. Згідно зі ст. 24 Конституції України [3], громадяни мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом. Конституційним правам і свободам відведено особливе місце в системі прав і свобод військовослужбовців. Вони є основою всіх інших їх прав. Це зумовлено тим, що конституційні права та свободи регулюють життєво важливі зв'язки військовослужбовців із державою. Останні користуються всіма правами й свободами людини та громадянина, гарантіями цих прав і свобод, закріпленими в Конституції та інших законах України, з урахуванням особливостей, установлених законодавством.

В Основному Законі держави немає спеціального поділу громадян за їх професійною належністю або за іншими категоріями. Як свідчить практика, не всі однаковою мірою можуть користуватися конституційними правами та свободами. На законодавчому рівні встановлено обмеження деяким категоріям населення, у тому числі й військовослужбовцям. У Законі України «Про Збройні Сили України» та інших нормативних актах ідеться про обмеження окремих прав військовослужбовців, а саме: право бути членами політичних партій і професійних спілок на період військової служби, організувати страйки та брати участь у їх проведенні, у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України [3]. На нашу думку, деякі положення цих документів необхідно було б визначити більш детально для однозначного розуміння та застосування їх норм.

У багатьох країнах діють положення, що передбачають обмеження виборчих прав громадян, пов'язаних із характером роботи (служби), яку вони виконують. Здебільшого обмеження стосуються військовослужбовців. Це пов'язано з тим, що з огляду на виконання ними особливого виду державної служби – військової служби, на них поширюється дія особливих

дисциплінарних правил, а обмеження у виборчих правах повинні не допустити такого стану, коли службова дисципліна могла б поставити під загрозу свободу вибору, вплинути на прийняття рішення виборцем, послабити військову дисципліну. Не мають права голосу особи, які перебувають на військовій службі в збройних силах Аргентини, Туреччини, Мексики та інших держав [4, с. 66].

Водночас Конституція України передбачає правові основи для регулювання соціального захисту військовослужбовців. Так, ст. 17 Конституції визначає гарантії соціального захисту військовослужбовців: «Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей» [3]. Саме ці конституційні положення слугують правовою основою для інших законодавчих актів щодо закріплення прав і свобод військовослужбовців. Тому закріплені Конституцією України норми потребують своєї конкретизації і розвитку в законах, указах Президента України та інших нормативно-правових актах. Останніми роками в Україні прийнято більше тисячі законів, що стосуються різноманітних аспектів правового статусу людини та громадянина, у тому числі й військовослужбовців [5, с. 193].

Законом України «Про Збройні Сили України» визначено, що держава забезпечує соціальний і правовий захист військовослужбовців, членів їх сімей, працівників Збройних сил України, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або постраждали в полоні в ході бойових дій (війни), при надзвичайному стані чи під час проходження військової служби за межами України в порядку військового співробітництва або в складі Миротворчих Сил ООН під час участі у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки [6, ст. 16]. Цим же законом гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої.

Більш детально права та свободи визначено Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Стаття 5 передбачає основні громадянські права військовослужбовців, зокрема, право на участь у

всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до відповідних місцевих рад та інших виборних державних органів, право створювати свої громадські об'єднання відповідно до законодавства України [7].

Також цим законом визначено інші права військовослужбовців. До них належать: право на достатнє матеріальне, грошове й інші види забезпечення; право на продовольче та речове забезпечення, право на відпочинок; право на безоплатну кваліфіковану медичну допомогу у військово-медичних закладах охорони здоров'я, право на освіту, право на пенсійне забезпечення тощо.

Крім цього, зазначений закон також визначає порядок забезпечення військовослужбовців житлом: до отримання постійного житлового приміщення військовослужбовцям повинні надаватися службові житлові приміщення; військовослужбовці, які не мають житлового приміщення, при вислuzі більше 20 років, мають право на одержання кредитів для придбання або будівництва житла, з погашенням за рахунок держави; військовослужбовцям передбачена грошова компенсація за тимчасове наймання житла.

Також ст. 14 цього ж закону передбачено пільги для військовослужбовців, а саме: на проїзд, на першочергове встановлення квартирної телефонії та квартирної сигналізації тощо. Зауважимо, які норми законів, що стосуються прав і свобод військовослужбовців, їх соціального захисту, частково дублюються.

Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» визначає права, обов'язки громадян у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни [8].

Важливе місце серед нормативно-правових актів належить Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених із військової служби, та деяких інших осіб» [9]. Цей закон визначає умови, норми та порядок пенсійного забезпечення військовослужбовців, а саме: особливості призначення пенсій військовослужбовцям, тобто право військовослужбовців обирати вид пенсії, якщо вони мають право на різні державні пенсії; звільнення пенсій військовослужбовців від оподаткування;

розміри пенсій залежно від вислуги років і мінімальні пенсії; надбавки до пенсій; підвищені розміри пенсій по інвалідності; пенсії в разі втрати годувальника та ін.

У законодавстві України існує низка законів, якими визначено повноваження державних органів щодо забезпечення прав і свобод військовослужбовців. До них належать такі закони: «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [10], «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [11], «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» [12] та ін.

До законодавчих актів, що регулюють права, свободи й обов'язки військовослужбовців, належать і Статути Збройних сил України [2], які визначають військово-спеціальні права й обов'язки військовослужбовців, безпосередньо пов'язанні з військовою службою, а саме: визначають загальні права й обов'язки військовослужбовців, обов'язки посадових осіб, регулюють повсякденне життя і службову діяльність військовослужбовців; визначають порядок та особливості притягнення військовослужбовців до дисциплінарної відповідальності, права командирів щодо накладення дисциплінарних стягнень, порядок звернення із заявами, пропозиціями та скаргами.

Права й свободи військовослужбовців, визначені законами України, деталізуються та конкретизуються в підзаконних актах. До них належать: укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, нормативні акти місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Підзаконні акти не мають такої загальності та верховенства як закон. Проте їм відводиться важливе місце в системі правового регулювання, оскільки вони забезпечують реалізацію законів шляхом конкретизованого, деталізованого нормативного регулювання прав, свобод та обов'язків військовослужбовців.

Особливе місце серед підзаконних актів належить нормативним актам Президента. Так, Указом Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» [13]

визначено порядок проходження військової служби в Збройних силах України та врегульовано питання, пов'язані з проходженням такої служби під час виконання громадянами військового обов'язку в запасі. У цьому Положенні наведені права й обов'язки громадян України, пов'язані з проходженням військової служби, та процедура їх реалізації. Таким чином, акти Президента визначають основні напрями державної політики щодо забезпечення та реалізації прав, свобод і обов'язків військовослужбовців.

Підзаконні акти Кабінету Міністрів України переважно конкретизують положення нормативно-правових актів, що мають вищу юридичну силу. Постанови Кабінету Міністрів України регулюють порядок грошового забезпечення військовослужбовців; порядок забезпечення речовим майном; порядок обчислення вислуги років, призначення та виплати пенсій і грошової допомоги; порядок визначення розміру й надання військовослужбовцям і членам їх сімей грошової компенсації за належне їм для отримання житлове приміщення та ін. Серед таких, наприклад, постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями» [14], «Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил за піднайом (найом) ними жилих приміщень» [15] та ін.

До актів центральних органів виконавчої влади, що регулюють питання реалізації прав і свобод військовослужбовців, належать накази Міністра оборони України, Міністра внутрішніх справ України, Голови Державної прикордонної служби України, Голови Служби безпеки України, Голови Служби зовнішньої розвідки України та ін. Вони видаються у випадках, передбачених законами, указами Президента чи постановами Кабінету Міністрів України і конкретизують їх норми, а отже, не можуть усувати недоліки щодо нормативного забезпечення прав і свобод військовослужбовців.

Так, накази Міністра оборони України «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» [16], «Про затвердження Інструкції

про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями» [17], «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» [18] й інші розкривають і конкретизують положення нормативних актів вищої юридичної сили, приймаються на їх основі, спрямовані на їх виконання й поширюються на військовослужбовців.

Важливого значення для практики реалізації прав і свобод військовослужбовців, відновлення порушених прав набувають акти судових органів. Серед них особливе місце належить рішенням Конституційного Суду України, який, не будучи органом, уповноваженим створювати норми права, може скасовувати або змінювати їх, визнаючи відповідний правовий акт неконституційним повністю або в окремі частині.

Таким чином, на сьогодні створено систему нормативно-правових актів, що мають різну юридичну силу для регулювання прав і свобод військовослужбовців та гарантії їх реалізації. Водночас зазначена система нормативно-правового регулювання прав і свобод військовослужбовців має низку недоліків, а саме: дублювання норм, відсутність єдиної термінології, що призводить до неоднозначного тлумачення та застосування правових норм, призупинення норм, що стосуються прав і свобод військовослужбовців іншими законами й обмеження прав, що суперечить Конституції України. Окремі положення нормативно-правових актів не відповідають сучасному стану суспільних відносин, носять декларативний характер, тому не мають механізмів реалізації, не враховують можливості державного бюджету і, відповідно, залишаються нереалізованими.

На нашу думку, необхідно здійснити комплексний аналіз системи нормативних актів, що регулюють права та свободи військовослужбовців, унести зміни до діючих нормативно-правових актів та прийняти нові, які б забезпечували реалізацію прав і свобод військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Підпригора О. А. Римське право : [підруч.] / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
2. Законодавство України з питань військової сфери: збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К. : Азимут-Україна. – 2003. – 1008 с.
3. Конституція України : чинне законодавство : за станом на 21 трав. 2013 р. – К. : Алерта, 2013. – 108 с.
4. Пашинський В. Конституційні права військовослужбовців: класифікація та обмеження / В. Пашинський // Право України. – 2006. – № 1. – С. 65–69.
5. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – К. : Ін Юре, 2004. – 368 с.
6. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 груд. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.
7. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України : за станом на 13 жовт. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – С. 190.
8. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України : за станом на 1 лип. 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.
9. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України : за станом на 9 груд. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 29. – С. 399.
10. Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України : за станом на 1 груд. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 32. – С. 225.
11. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України : за станом на 19 листоп. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – С. 99.
12. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави :

Закон України : за станом на 19 листоп. 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.

13. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Указ Президента України від 10 груд. 2008 р. № 1153/2008.

14. Про затвердження Порядку забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей житловими приміщеннями : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2006 р. № 1081.

15. Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил за піднайом (найом) ними жилих приміщень : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 черв. 2013 р. № 450.

16. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : наказ Міністра оборони України від 10 квіт. 2009 р. № 170.

17. Про затвердження Інструкції про організацію забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей жилими приміщеннями : наказ Міністра оборони України від 30 листоп. 2011 р. № 737.

18. Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам : наказ Міністра оборони України від 11 черв. 2008 р. № 260.

Джу́жа Анастасія Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Інституту кримінально-виконавчої служби

РОЗПУСНІ ДІЇ СЕКСУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Розкрито кримінологічну та кримінально-правову характеристику розпусних дій сексуального характеру щодо дітей і підлітків. Розглянуто погляди різних учених стосовно цієї проблеми, а також особливості профілактичного впливу та запобігання розпусним діям сексуального характеру.

Ключові слова: розпусні дії; діти; сексуальне домагання; сексуальна експлуатація; права дитини; профілактичний вплив; запобігання.

Раскрыта криминологическая и уголовно-правовая характеристика развратных действий сексуального характера в отношении детей и подростков. Рассмотрены точки зрения различных ученых касательно этой проблемы, особенности профилактического воздействия и предотвращения развратных действий сексуального характера.

Ключевые слова: развратные действия; дети; сексуальное домогательство; сексуальная эксплуатация; права ребенка; профилактическое воздействие, предотвращение.

The article deals with criminological and criminal legal description of indecent sexual acts against children and adolescents. Considered terms of various scientists and their approaches to this problem. It is emphasized varieties of preventive effects and prevention of depraved actions with sexual nature.

Keywords: indecent acts; children; sexual harassment; sexual exploitation; children's rights; preventive effects; prevention.

У літературі немає єдиного визначення поняття розпусних дій сексуального характеру. Неоднозначним є й питання щодо того, які діяння становлять об'єктивну сторону цього злочину.

Одні автори розпусними діями вважають задоволення статевого потягу шляхом:

оголення статевих органів дитини подальшим торканням до них руками, статевим членом або тертям його між стегон дитини; заняття онанізмом у присутності підлітка; примушування дитини торкатися статевих органів розбещувача, що є фізичними діями, які здійснюються щодо потерпілого [1].

Інші вчені стверджують, що розпусні дії повинні бути вчинені стосовно дитини і передбачати безпосередній фізичний контакт [2, с. 43].

Характеризуючи об'єктивну сторону такого складу злочину, можна виділити низку ознак:

дії повинні мати явно виражений сексуальний характер;

дії не повинні бути природними, анальними або оральними статевими зносинами, що вчиняються з потерпілою особою;

дії має бути адресовано особі, яка не досягла чотирнадцятирічного віку;

дії повинні бути наділені такою об'єктивною властивістю, як порушення інтересу до статевих стосунків. Водночас не всяке поведіння, що викликає статеve розбещення, є розпусною дією – наприклад, розпусні дії слід відрізнити від пестошів, істинного любовного потягу тощо.

Тому нам необхідно чітко визначити зміст власне юридичного терміна «розпусні дії», що, у свою чергу, включає два взаємопов'язані семантологічні поняття – «розпуста» і «дія». Так, слово «розпуста» означає:

статеву розкутість, безпутне статеve життя;

зіпсованість суспільних звичаїв, моральний розпад;

розпещеність, звичка до надмірностей.

Поняття «дія», у свою чергу, передбачає прояв будь-якої енергії, діяльності, функціонування чого-небудь. При цьому «розбестити» – означає привчити до розпусти, зіпсувати, довести до повного морального розпаду.

Отже, розпусні дії повинні мати сексуальний характер, розбещувати потерпілого й негативно позначатися на його статевому розвитку, формуючи хибне уявлення про стосунки чоловіка та жінки [3]. З цього випливає, що розпусні дії – це

завжди дії фізичної особи, які явно суперечать стандартам статевої моралі, властивим конкретному соціуму протягом конкретного історичного періоду його розвитку.

Специфіка об'єктивної сторони діяння полягає в тому, що розпусні дії не повинні допускати контакт із суб'єктом. Будь-який контакт слід розцінювати або як статеві зносини, або як дії сексуального характеру.

Розпусні дії передбачають акт поведінки, спрямований на задоволення статевої пристрасті винного або збудження статевого інстинкту в особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, причому це не пов'язано з насильством.

У юридичній літературі розпусні дії трактують по-різному. З огляду на охорону інтересів неповнолітніх і зміцнення принципів статевої моралі, розпусні дії необхідно розуміти в широкому значенні як фізичне, так і інтелектуальне розбещення [4, с. 213].

Імовірно, саме тому в спеціальній судово-медичній літературі [5, с. 102] наголошено на тому, що типовими ознаками розпусних дій, учинених із заподіянням певної шкоди здоров'ю потерпілих, є ізольовані ушкодження в області статевих органів і на тілі. Розпусні дії інтелектуального характеру, в свою чергу, спрямовані на формування в осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, певної поведінки, що порушує стандарти статевої моралі, властиві сучасному суспільству.

Зазвичай розпусні дії передбачають:

демонстрацію дітям порнографічних предметів і виробів;
відтворення для дітей аудіо- і відеозаписів аналогічного характеру;

ведення з дітьми сексуальних цинічних розмов та ін.

У сучасній юридичній літературі [6] всі розпусні дії інтерпретуються як:

учинення сексуальних дій без застосування насильства стосовно підлітка (дитини);

схиляння або примушування осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, до вчинення сексуальних дій;

учинення сексуальних дій у присутності потерпілих;

схиляння або примушування осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, до вчинення сексуальних дій між собою;

демонстрація підліткам порнографічних матеріалів або предметів тощо.

Під порнографічними матеріалами слід розуміти графічні, літературні, музичні чи інші видання (картини, малюнки, плакати, кіно-, відеоматеріали, аудіозаписи тощо), в яких грубо, натуралістично, непристойно зображується статевий акт з акцентом на фізичному контакті статевих органів [7, с. 121].

Під порнографічними предметами розуміються предмети, що грубо натуралістично зображують статеві органи людини (фалос у момент оргазму, ерегований фалос та ін.) [8, с. 311–312].

Розпусні дії можуть бути пов'язані з учиненням інших статевих злочинів. У цьому разі всі вони підлягають додатковій кваліфікації за відповідними статтями чинного кримінального законодавства.

Сексуальні правопорушення відносно дітей є різноманітними і зазвичай полягають у здійсненні розпусних дій (56 %), зґвалтуванні (14 %), актів мужолозтва (10 %), а також у різноманітному поєднанні цих дій з убивствами жертв (20 %) [9].

Чимало авторів доводять, що основні правопорушення відносно малолітніх передбачають розпусні дії (погладження статевих органів, ексгібіціонізм), рідше – оральний секс і ще рідше – вагінальний коїтус. Самі злочинці-педофіли стверджують, що частіше об'єктом їх уваги є діти чоловічої статі, що явно суперечить експертній практиці, де понад 90 % жертв – дівчата [9].

Загалом отримані нами дані свідчать, що понад 50 % потерпілих були жертвами розпусних дій. Статеві злочини, що супроводжуються вбивствами та нанесенням тяжких ушкоджень, зустрічалися рідше, незважаючи на те, що досліджувався контингент правопорушників, яким було призначено судово-психіатричну експертизу.

Основний зміст роботи щодо попередження сексуальних злочинів, зокрема зґвалтувань, серійних статевих убивств, розпусних дій, учинених особами з психічними відхиленнями,

полягає в активному виявленні таких осіб і вжитті щодо них комплексу заходів. До останніх належать попереджувальні, оперативно-розшукові, морально-психологічні (психокорекційні), медичні (поглиблене вивчення особистості злочинця, наявних психічних аномалій і їх конкретних поведінкових форм вираження) заходи, що застосовуються з метою недопущення кримінально караних сексуальних дій. Особливо важливим є поєднання і взаємодоповнюваність оперативних і медичних заходів, максимальне зближення спеціальних кримінологічних та медико-реабілітаційних програм, використання не тільки кримінологічних, психологічних і патопсихологічних, а й сексопатологічних знань, у тому числі за наявності розладів статевого потягу [10].

Виявлення й облік осіб із психічними відхиленнями, які можуть учинити небезпечні сексуальні злочини, є однією з головних організаційних проблем у профілактиці таких злочинів. Тому доцільним є розроблення та прийняття спеціального нормативного акта МВС України, що буде регламентувати діяльність щодо попередження всіх видів сексуальної злочинної поведінки осіб із психічними відхиленнями, а також методичних рекомендацій із цих питань [11].

Забезпечуючи профілактичний вплив на них, першочергово необхідно орієнтуватися на наступні ознаки:

учинення сексуальних злочинів у минулому;

наявність таких аномалій психіки, за яких сексуальні проступки найбільш можливі;

висловлювання подібних людей, їх уподобання під час вибору трудової діяльності, форм дозвілля та кола спілкування (педофіли-розбещувачі постійно прагнуть працювати в дитячих установах, мають підвищений інтерес до дітей своїх знайомих і сусідів, насамперед до дівчат);

учинення в дитячому або ранньому підлітковому віці сексуальних проступків;

істеричні прояви, емоційна тупість, слабоумство, що істотно перешкоджають встановленню нормальних зв'язків і відносин із представниками протилежної статі;

гіперсексуальність, перверсійні (збочені) сексуальні дії й цинічні порушення сексуального характеру, що з якихось причин не призвели до вжиття кримінально-правових заходів;

суїцидальні спроби, пов'язані з невдачами в інтимному житті;

учинення насильницьких дій, зовні без мотиву, однак сексуально цинічних [12].

Повнота виявлення сексуальних правопорушень та успішні результати попереджувальної роботи з ними особливо залежать від відповідних джерел інформації, до яких належать:

матеріали, що надходять на звільненого з місць позбавлення волі, особливо в частині, що стосується його статевої поведінки;

матеріали справ цивільного провадження, шлюбнорозлучних справ, про позбавлення батьківських прав тощо, а також матеріали про відмову в порушенні кримінальних справ за фактами, пов'язаними із сексуальною аморальною поведінкою, оперативно-розшукові дані;

відомості, наявні в медичних витверезниках, приймальниках-розподільниках, у тому числі для неповнолітніх; характеристики за місцем проживання, роботи, навчання, проведення дозвілля щодо конкретних осіб;

дані громадських організацій, що функціонують у сфері охорони правопорядку;

матеріали медичних установ, у тому числі акти експертиз та оśвідчень, історії хвороб, дані диспансерних спостережень, бесід із психіатрами, невропатологами, сексологами, сексопатологами.

Отже, усе зазначене вище доводить потребу в суттєвому поліпшенні підготовки працівників правоохоронних органів щодо оволодіння ними сексологічними (сексопатологічними) знаннями для запобігання й розкриття сексуальних злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Судебно-медицинская экспертиза. – М., 1980.
2. Даниэльбек Б. В. Половые извращения и уголовная ответственность / Б. В. Даниэльбек. – Волгоград : ВВСШ МВД СССР, 1972. – 128 с.

3. Слюта О. Загальна характеристика / О. Слюта // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 95–98.
4. Игнатов А. Н. Квалификация половых преступлений / А. Н. Игнатов. – М., 1974. – 256 с.
5. Сердюков М. Г. Судебная гинекология и судебное акушерство / М. Г. Сердюков. – М., 1957. – 300 с.
6. Яхонтов В. А. Предупреждение половых преступлений несовершеннолетних / В. А. Яхонтов. – Львов, 1960. – 125 с.
7. Уголовное право. Особенная часть : [учеб.] / под ред. А. И. Рарога. – М. : Профобразование, 2001. – 872 с.
8. Уголовное право : [учеб.] / под ред. Н. И. Ветрова, Ю. И. Ляпунова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : НД «Юриспруденция», 2004. – 752 с.
9. Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації / І. Лисенко // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 4. – С. 65–69.
10. Пилипенко В. М. Сексуальне домагання: проблеми визначення та кваліфікації / В. М. Пилипенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 6. – С. 204–208.
11. Крючкова О. Задоволення статевої пристрасті неприродним способом / О. Крючкова // Вісник прокуратури. – 2003. – № 10. – С. 37–39.
12. Трунцевский Ю. В. Права ребенка и секс-индустрия / Ю. В. Трунцевский, А. В. Сумарев // Государство и право. – 1999. – № 2. – С. 97–100.

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ

Рогатюк Ігор Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України, перший
заступник прокурора Черкаської
області

РОЛЬ ПРОКУРОРА У ЗВІЛЬНЕННІ ОСОБИ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ДІЙОВИМ КАЯТТЯМ

Розглянуто процедурні питання участі прокурора в реалізації інституту звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям на стадії досудового розслідування.

Ключові слова: прокурор; досудове розслідування; звільнення особи від кримінальної відповідальності; дійове каяття; закриття кримінального провадження; відновне правосуддя.

Рассмотрены процедурные вопросы участия прокурора в реализации института освобождения лица от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием на стадии досудебного расследования.

Ключевые слова: прокурор; досудебное расследование; освобождение лица от криминальной ответственности; действенное раскаяние; закрытие криминального ведения; восстановительное правосудие.

The article deals with procedural matters the prosecutor's participation in the implementation of the Institute of the person's release from criminal liability in connection with the active repentance at the stage of pre-trial investigation.

Keywords: public prosecutor; pre-trial investigation; a release of person is from criminal responsibility; effective repentance; closing of criminal realization; restoration justice.

Останніми роками політика держави все більше спрямована на захист інтересів громадян від необґрунтованого кримінально-правового впливу. Каральний підхід до розв'язання проблем протидії злочинності виявився неефективним. Ураховуючи збільшення кількості зареєстрованих заяв і повідомлень про злочини (з 1,8 млн у 2000 р. до 3,3 млн у 2012 р.), а також кримінальних проваджень у слідчих підрозділах, пріоритетним визнано застосування диференційованого підходу до вирішення кримінально-правових конфліктів стосовно осіб, які вчинили злочини, що не становлять значної суспільної небезпеки. До таких правопорушників, за наявності закріплених законом підстав, доцільніше застосовувати інститути відновного правосуддя, у тому числі шляхом їх звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям із подальшим закриттям кримінального провадження.

Вивченням проблемних питань звільнення від кримінальної відповідальності займалися українські та зарубіжні науковці, зокрема Ю. В. Баулін, С. М. Благодир, В. І. Галаган, Л. В. Головка, Ю. М. Грошевий, О. А. Губська, П. А. Лупинська, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, В. М. Савицький, В. В. Степанов, А. М. Яценко та ін.

Концептуальні засади альтернативного (відновного) правосуддя останніми десятиріччями успішно реалізуються в законодавстві та практиці багатьох країн світу, адже метою таких заходів є не лише відновлення порушеного правопорядку, а й, насамперед, відшкодування завданої потерпілому шкоди, примирення з жертвою, розкаяння та перевиховання злочинця, що сприяє відновленню соціальної справедливості без призначення покарання у вигляді позбавлення волі [1].

Відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, одним із завдань кримінального провадження визнається забезпечення швидкого, повного неупередженого розслідування та судового розгляду для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була

застосована належна правова процедура. Іншими словами, наголошується на необхідності призначення винуватій особі справедливого покарання, а в передбачених законом випадках – відмові держави від кримінального переслідування зі звільненням особи від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності вважається своєрідною відмовою держави від засудження винної у вчиненні злочину особи без винесення обвинувального вироку за наявності умов і законних підстав, а також якщо сама особа погоджується на такий спосіб вирішення справи. На відміну від КПК 1960 р., новий КПК України детально не регламентує порядок звільнення від кримінальної відповідальності за різними підставами. Натомість у ньому визначено, що особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність (ч. 1 ст. 285 КПК України).

Такий акт правосуддя може бути здійснено лише судом на основі матеріалів досудового розслідування в разі: дійового каяття особи (ст. 45 Кримінального кодексу (КК) України); примирення винного з потерпілим (ст. 46); передачі особи на поруки (ст. 47); зміни обстановки (ст. 48); закінчення строків давності (ст. 49). Якщо особа, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, у першому випадку визнає себе винною, щиросердно покається у вчиненому діянні, активно сприятиме розкриттю злочину; у другому – примириться з потерпілим, відшкодує завдані державі збитки або усуне заподіяну шкоду; у третьому – визнає себе винною, щиро покається у вчиненому діянні, запевнить трудовий колектив і суд у своїй бездоганній поведінці в майбутньому; у четвертому – в результаті зміни обстановки перестала бути суспільно небезпечною або саме діяння втратило суспільну небезпечність; у п'ятому – має бути звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, передбачених ч. 1 ст. 49 КК України, то підозрюваному, обвинуваченому роз'яснюється право на такий вид звільнення від кримінальної відповідальності за дотримання ним зазначених умов.

Отже, інститут звільнення від кримінальної відповідальності можна розглядати як у розрізі кримінального права, так і кримінального процесу, оскільки застосування

кожної закріпленої в законодавстві підстави звільнення від кримінальної відповідальності одночасно регламентується відповідними як матеріальними, так і процесуальними нормами.

У працях науковців у галузі матеріального кримінального права не знаходимо суттєвих відмінностей у тлумаченні звільнення від кримінальної відповідальності. У кожній із запропонованих дефініцій наголошується на такій її ключовій ознаці, як відмова держави від застосування щодо особи, яка вчинила злочин, передбачених кримінально-правових наслідків [2, с. 77; 3, с. 58]. В узагальненні судової практики Верховного Суду України звільнення від кримінальної відповідальності також розглядається як відмова держави (її компетентних органів) від засудження особи, яка вчинила злочин, та застосування до неї кримінально-правових засобів примусового характеру. Закриття справ щодо таких осіб є проявом загальної тенденції розвитку кримінального законодавства в напрямі пом'якшення відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості, учинені вперше, законодавчим утіленням державного гуманізму, наданням державою людині, яка оступилася, можливості виправитися. Водночас зазначається, що звільнення від кримінальної відповідальності не можна вважати виправданням особи [4].

Інститут дійового каяття – це комплексний правовий інститут, який передбачає сукупність норм кримінального й кримінального процесуального права, що регламентують суспільні відносини, які визначають позитивну після злочинну поведінку підозрюваного чи обвинуваченого, що полягає в наявності правових підстав і дотриманні умов, які є обов'язковими під час звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінального провадження.

Слід розрізняти «щире каяття» як окрему обставину, що, не виключаючи кримінальної відповідальності, пом'якшує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України), та «дійове каяття» (ст. 5 КК України) як підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям слідчий має встановити умови (підстави), закріплені ст. 45 КК України, а саме: факт учинення особою злочину невеликої тяжкості або

необережного злочину середньої тяжкості; факт учинення цього злочину вперше; факт дійового каяття особи. Останнє характеризується трьома складовими: щирим розкаянням у вчиненому злочині, активним сприянням розкриттю злочину та повним відшкодуванням завданих цією особою збитків або усуненням заподіяної шкоди [3, с. 130].

Дискусії, що виникають під час аналізу практики застосування інституту дійового каяття, пов'язані з тим, що в ст. 45 КК України передбачено кілька дій, які в сукупності має виконати особа перед звільненням її від відповідальності та закриттям провадження. Ці дії В. А. Михайлов називає «ознаками дійового каяття» [5, с. 5]. Л. В. Головка слушно зазначає, що в одній підставі зосереджено досить різні юридичні явища, що сприяють успішному провадженню в справі й усувають негативні наслідки злочину. Саме тому виникає закономірне питання: чи можна звільнити особу від кримінальної відповідальності, заклавши провадження, у разі наявності деяких (або навіть однієї) з ознак дійового каяття чи для цього завжди потрібна їх повна сукупність [6, с. 88]?

Щодо цього питання серед процесуалістів висловлено протилежні точки зору. Так, А. В. Савкін вважає, що ознаки дійового каяття мають розглядатися виключно в їх сукупності, єдності та взаємозв'язку. Наявність лише однієї з них не є дійовим каяттям, а є лише обставиною, що пом'якшує відповідальність. Іншими словами, якщо особа тільки сприяла виявленню та припиненню кримінального правопорушення або лише відшкодувала завдані збитки, то для звільнення її від кримінальної відповідальності не достатньо підстав [7, с. 35]. Однак цілком очевидними є ситуації, коли всіх ознак каяття від особи вимагати неможливо, з огляду на що ми підтримуємо позицію, відповідно до якої, наявність у кожному випадку повного переліку цих ознак є необов'язковою. Так, наприклад, якщо в разі вчинення злочину шкоду не завдано, то й відшкодувати чи усувати її не потрібно, оскільки виконання цієї умови можливе лише за наявності заявленого позову в порядку ст. 128 КПК України. Отже, заслуговує на увагу думка Л. В. Головка про те, що всі умови повинні оцінюватися в кожному конкретному випадку та знаходити відображення в

процесуальному рішенні, винесення якого цілком можливе й за відсутності однієї з ознак дійового каяття [6, с. 344].

У юридичній літературі висловлюються пропозиції щодо закріплення можливості звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям за вчинення злочинів середньої тяжкості [8]. Пропонується поширити таку можливість звільнення від кримінальної відповідальності на всі злочини, що не призвели до тяжких наслідків [9, с. 100]; учинені у сфері господарської діяльності [10, с. 101]; ненасильницькі злочини проти власності [11, с. 196]. На думку науковців, така можливість додатково впливатиме на винного щодо відшкодування завданої ним шкоди. Як зазначає Ю. М. Грошевий, звільнення від кримінальної відповідальності передбачає повне усунення всіх шкідливих наслідків, завданих злочином, з оновленням їх початкового стану [12, с. 694–695].

Злочином середньої тяжкості вважається злочин, за який передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ч. 3 ст. 12 КК України). Що стосується такої об'єктивної процесуальної умови дійового каяття, як необережність під час учинення злочину середньої тяжкості, то кваліфікуючи його, законодавець ґрунтується на психічному ставленні особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, що полягає в необережності (ст. 23). Відсутність умови, згідно з якою особа усвідомлювала та передбачала, бажала або свідомо припускала настання певних суспільно небезпечних наслідків, є головною ознакою необережності (у формі злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості), зокрема вбивство через необережність (ч. 1 ст. 119), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196), недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264) тощо.

На нашу думку, законодавчо поширювати можливість звільнення осіб від кримінальної відповідальності за умисні злочини середньої тяжкості недоцільно, оскільки це може призвести до зростання рівня злочинності та інших суспільно небезпечних наслідків. Але враховувати таку обставину як пом'якшувальну при призначенні покарання й укладанні угоди

між прокурором і підозрюваним про визнання вини чи примиренні сторін, як це й зазначено в КПК України, є об'єктивно необхідним.

Відповідно до ст. 285 КПК України, клопотати про звільнення особи від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування можна лише стосовно підозрюваного. Згідно зі ст. 42 КПК України, підозрюваним є особа, якій у порядку, передбаченому КПК України, повідомлено про підозру, або особа, затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Про підозру повідомляється в разі: затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів; наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення (ст. 276). Про підозру повідомляється шляхом винесення повідомлення про підозру, яке погоджується з прокурором (ст. 276–278). Особі, якій повідомляється про підозру, має бути вручено копію повідомлення та пам'ятку про процесуальні права й обов'язки підозрюваного. Водночас у переліку прав підозрюваного, закріпленого ч. 3 ст. 42 КПК України, не передбачено обов'язкове роз'яснення можливості звільнення від кримінальної відповідальності в разі вчинення соціально корисних дій, про які йдеться в КК України, що, на нашу думку, зумовлює внесення відповідних доповнень до ст. 42.

Однією з процесуальних умов звільнення особи від кримінальної відповідальності є відсутність відповідних заперечень із боку підозрюваного або обвинуваченого (підсудного). Останніми роками на практиці набули поширення випадки, коли працівники прокуратури чи слідчих підрозділів, з огляду на неможливість доведення вини підозрюваного (обвинуваченого), приймали рішення про направлення справ до суду для їх закриття за не реабілітуючими підставами, зокрема у зв'язку з дійовим каяттям. Для цього обвинуваченому роз'яснювалося, що в разі визнання ним своєї вини у вчиненні злочину й надання згоди на закриття кримінальної справи (за КПК 1960 р.) її буде закрито без будь-яких наслідків для нього. Спілкування з особами, щодо яких приймалося рішення

про закриття кримінальної справи за nereабілітуючими підставами, свідчить, що різницю між закриттям справи за реабілітуючими та nereабілітуючими підставами слідчий (прокурор) їм фактично не роз'яснювали.

Однозначно це питання не вирішено і в новому КПК України. Так, у ст. 285 зазначено, що підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності та право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави. У разі, якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачено звільнення від кримінальної відповідальності, заперече проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку. Однак особі не роз'яснюються наслідки такого звільнення.

Уважаємо, що така невизначеність може призвести до неприпустимого «тиску» органів розслідування на підозрюваного, обвинуваченого з метою надання останніми згоди на їх звільнення від кримінальної відповідальності. Це пояснюється тим, що в разі відмови особи від надання згоди на таке звільнення слідчий (прокурор) повинні будуть проводити розслідування в повному обсязі, що не завжди узгоджується з їх інтересами або реальними перспективами розслідування.

З метою уникнення можливих невідповідностей у подібних ситуаціях, на нашу думку, необхідно доповнити ст. 285 КПК України положенням, яким би визнавався обов'язок слідчого роз'яснити обвинуваченому наслідки закриття кримінального провадження за реабілітуючими або nereабілітуючими підставами, можливо, в окремому протоколі, наприкінці якого необхідно передбачити положення такого змісту: «щодо звільнення мене від кримінальної відповідальності у зв'язку з (вказати підставу) заперечую / не заперечую». Найголовнішим для особи є усвідомлення того, що за певних обставин вона все ж таки визнаватиметься винною і лише потім звільнятиметься від відповідальності.

Відповідно до КПК України (п. 1 ч. 2 ст. 284), кримінальне провадження у зв'язку зі звільненням особи від

кримінальної відповідальності закриває виключно суд (як і раніше). Але процедура такого звільнення дещо змінилася. Установивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування в повному обсязі надсилає його до суду (ч. 2 ст. 286). Якщо ж сторона кримінального провадження звернеться до суду з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого вже під час здійснення судового провадження, суд має невідкладно розглянути таке клопотання (ч. 4 ст. 286).

Тобто прокурор, який приймає рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування, повинен, першочергово отримати згоду підозрюваного на таке звільнення і водночас виконати необхідні процесуальні дії, зокрема скласти клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та, не проводячи в повному обсязі досудового розслідування, надіслати таке клопотання до суду.

Форма та зміст клопотання прокурора мають важливе процесуальне значення, оскільки від викладених у ньому формулювань, фактичних обставин кримінального правопорушення, доказів, а також інших відомостей, передбачених п. 1–9 ч. 1 ст. 287 КПК України, залежать наслідки його розгляду судом. До такого клопотання прокурора обов'язково додається письмова згода особи на її звільнення від кримінальної відповідальності.

У клопотанні зазначається: найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; анкетні відомості про підозрюваного (прізвище, ім'я, по батькові, дата й місце народження, місце проживання, громадянство); прізвище, ім'я, по батькові та займана посада прокурора; виклад фактичних обставин кримінального правопорушення та його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) Закону України про кримінальну відповідальність і формулювання підозри; розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та відомості про її відшкодування; докази, що підтверджують факт учинення особою кримінального правопорушення; наявність

обставин, які свідчать, що особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності, та відповідна правова підстава; відомості про ознайомлення з клопотанням потерпілого та його думка щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності; дата й місце складення клопотання.

Таке клопотання буде розглядатися в загальному порядку за участі сторін кримінального провадження (ст. 288 КПК України). Під час розгляду з'ясовується думка потерпілого щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Якщо є всі підстави та виконано всі умови для звільнення особи від кримінальної відповідальності, то суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження й звільняє підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності в разі встановлення підстав, передбачених КК України (ч. 3 ст. 288). У разі ж, якщо суд встановить, що клопотання було надано необґрунтовано, він своєю ухвалою відмовляє в його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку або продовжує судове провадження в загальному порядку, якщо таке клопотання надійшло після направлення обвинувального акта до суду (ч. 4 ст. 288). Ухвала суду про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності може бути оскаржено в апеляційному порядку (ч. 5 ст. 288). З цим клопотанням має бути обов'язково ознайомлений потерпілий, що також має бути зазначено в клопотанні, а також викладено його думку з цього приводу.

Отже, звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям можливе лише за наявності та в разі виконання всіх процесуальних умов прийняття такого процесуального рішення. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям не допускається, якщо в кримінальному провадженні бере участь потерпілий. За своїми правовими наслідками за певних умов дійове каяття як підстава для звільнення особи від кримінальної відповідальності зумовлює закриття кримінального провадження відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 284 КПК України, а в інших, наприклад, у справах про злочини середньої тяжкості або навіть тяжкі злочини, воно вважається обставиною, що пом'якшує відповідальність

обвинуваченого. В останньому випадку допускається також укладання угод про визнання винуватості. Роль прокурора в процедурі звільнення особи від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування полягає в попередженні як можливих намагань органу досудового розслідування якнайшвидше «позбутися справи», так і бажання уникнути покарання з боку підозрюваного в разі відсутності всіх підстав для звільнення від кримінальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бетті Вос. Впровадження відновного правосуддя до правової системи України. Оцінка Програми. Підсумковий звіт [Електронний ресурс] / Бетті Вос, Марк С. Умбрайт, Торан Хансен // Впровадження відновного правосуддя в Україні: висновки та перспективи : матеріали Міжнар. конф. (Київ, 20–21 квіт. 2006 р.). – Режим доступу : http://www.commonground.org.ua/ukr/20060420_RJConf.html.
2. Губська О. А. Процесуальні питання звільнення особи від кримінальної відповідальності за не реабілітуючими обставинами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Губська Олена Анатоліївна. – К., 2002. – 209 с.
3. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : [моногр.] / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
4. Про практику застосування судами законодавства, що регулює закриття кримінальних справ Узагальнення судової практики Верховного Суду від 20 лют. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-04>.
5. Михайлов В. А. Признаки деятельного раскаяния / В. А. Михайлов // Российская юстиция. – 1998. – № 4. – С. 5.
6. Головкин Л. В. Альтернативы уголовному преследованию в современном праве / Л. В. Головкин. – СПб. : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2002. – 544 с.
7. Савкин А. Деятельное раскаяние – свобода от ответственности / А. Савкин // Российская юстиция. – 1997. – № 12. – С. 35–39.

8. Тертишник В. Компроміс у кримінальному процесі / В. Тертишник // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11. – С. 107–110.

9. Кушнарєв В. А. О необходимости совершенствования института деятельного раскаяния / В. А. Кушнарєв // Российский следователь. – 2001. – № 2. – С. 18–21.

10. Матюшенко Р. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям / Р. Матюшенко // Право України. – 2002. – № 8. – С. 99–101.

11. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Житний Олександр Олександрович. – Х., 2003. – 211 с.

12. Грошевий Ю. М. Проблеми вдосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність / Ю. М. Грошевий // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 694–695.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВИХ НАУК

Орлов Юрій Юрійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;

Джужа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;

Орлова Олена Юрївна – магістрант Університету Париж 1 Пантеон-Сорбонна

СИНЕРГЕТИКА ТА ПІЗНАННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Досліджено можливість застосування синергетичного методу до пізнання правових явищ. Визначено перспективні напрями наукових розробок у зазначеній сфері.

Ключові слова: синергетика; синергетичний метод; пізнання правових явищ.

Исследована возможность применения синергетического метода к познанию правовых явлений. Определены перспективные направления научных разработок в указанной сфере.

Ключевые слова: синергетика; синергетический метод; познание правовых явлений.

The possibility of application of the synergetic method to the cognition of legal phenomena has been investigated; promising directions for scientific research have been identified.

Keywords: synergetics; synergistic method; knowledge of legal phenomena.

Одним із прогресивних і продуктивних методів сучасної науки є синергетика. Термін «синергетика» (від грецького «synergetikos» – спільний; той, що діє узгоджено) було запропоновано німецьким ученим Германом Хакеном, який розумів під ним науковий метод, що дає змогу пояснити механізм «спонтанного» виникнення структур у складній системі внаслідок взаємодії між її елементами.

Синергетика вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), утвореними у відкритих системах (фізико-хімічних, біологічних, соціальних, психологічних, технічних) завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем у нерівномірних умовах. У таких системах спостерігається узгоджена поведінка підсистем, у результаті чого зростає ступінь їх упорядкованості, тобто зменшується ентропія. Цей процес має природничо-наукову сутність і позначається терміном «самоорганізація». Теоретичну основу синергетики становлять термодинаміка нерівноважних процесів, теорія випадкових процесів, теорія нелінійних коливань і хвиль.

Істотна відмінність синергетики від інших традиційних методів наукового пізнання полягає в тому, що вона, вивчаючи складні системні утворення, досліджує не сутність складових частин (елементів) цих систем (що є змістом класичного наукового аналізу), а, насамперед, характер системних зв'язків між цими елементами. Такий підхід дає незвичайні результати, головним із яких, вочевидь, є відкриття універсальних закономірностей, однаково властивих усім системним утворенням незалежно від рівня складності їх елементів: фізичних, хімічних, біологічних, екологічних, психологічних, соціальних, технічних. Така універсальність, ізоморфність законів синергетики поступово сприяє формуванню мови загальнонаукового, міждисциплінарного рівня, що дає змогу краще розуміти один одного представникам точних і гуманітарних наук: фізику й соціологу, техніку та юристу.

Можливість пояснення соціальних (у тому числі правових) явищ із природничо-наукових позицій синергетики з методологічної точки зору має революційний характер, а тому

є для дослідника особливо привабливою, адже передбачає одержання неочікуваних і прогресивних наукових результатів.

Поділяючи загалом такі оптимістичні очікування, зазначимо, що закони синергетики, будучи філософськими законами, виражаються в описі найбільш загальних особливостей динаміки систем. Отже, не існує готових «рецептів», що дозволили б безпосередньо застосовувати ці закони в тій чи іншій галузі знань. Це твердження цілком стосується і юридичної науки. Застосуванню синергетики для пізнання правових феноменів має передувати творче осмислення її понять, категорій і методів, їх відповідна інтерпретація, адаптація до опису юридичних явищ.

Слід зазначити, що в Україні й інших країнах колишнього Радянського Союзу спроби безпосередньо застосувати синергетичний підхід до вивчення правових явищ є досить нечисленими. Опубліковані наукові праці зі зрозумілих причин було присвячено здебільшого питанням постановочного характеру [1; 2; 3].

Очевидно, що застосуванню методу синергетики в юриспруденції має передувати дослідження, спрямоване на визначення галузі такого застосування. Іншими словами, попередньо слід з'ясувати, які правові явища можуть бути (хоча б теоретично) вивчені з використанням законів синергетики за умов дотримання наукової коректності, необхідної для одержання об'єктивних результатів.

Щоб відповісти на поставлене запитання, зазначимо, що предметом вивчення синергетики можуть бути тільки системи, тобто сукупності елементів, що мають внутрішні (внутрішньосистемні) зв'язки. Відомо, що всі правові явища можна представити як елементи єдиної правової системи. Під нею розуміють сукупність взаємозалежних юридичних засобів (явищ), які здійснюють регулятивно-організаційний і стабілізаційний вплив на суспільні відносини, поведінку людей [4, с. 158]. Конкретна правова система є невід'ємним атрибутом держави. Сьогодні можна виділити близько двохсот національних правових систем, що перебувають на різних рівнях (етапах) свого розвитку.

Щоб у системі спостерігалися синергетичні закономірності, вона має бути достатньо складною. Звісно, явище самоорганізації (утворення структур) можна спостерігати

тільки в системах із досить великою кількістю елементів (інакше нічому буде брати участь у процесах структуризації на «макрорівні»). При цьому досліджувана система повинна мати достатню складність саме на рівні (у «фазі»¹) правових явищ. Тобто елементи системи, що беруть участь в утворенні структур, мають бути правовими феноменами, описаними юридичними термінами.

Відомо, що елементами правової системи є: позитивне право, правотворчість, правовідносини, правосуддя, правове регулювання, правові інституції, правосвідомість та ін. Кожен із цих елементів є правовим явищем і, у свою чергу, складним системним утворенням. Водночас слід мати на увазі, що вичерпний перелік елементів правової системи юридичною наукою не сформовано, оскільки відсутні чіткі критерії приналежності до неї тих чи інших соціальних явищ.

На нашу думку, вивчення правової системи з позицій синергетики дасть змогу не тільки встановити закономірності її самоорганізації, а й, насамперед, чіткіше усвідомити сутність її елементів як результату і чинників її розвитку.

Синергетичні закономірності можливі у відкритих системах, тобто таких, що взаємодіють із навколишнім середовищем. Правова система породжена суспільством і розвивається виходячи з необхідності врегулювання певних соціальних відносин нормами права. Таким чином, навколишнім середовищем для правової системи є соціум. Іншими словами, правова система є елементом, підсистемою більш загального утворення – соціальної системи. Між соціумом і правовою системою відбуваються перманентні процеси обміну енергією та інформацією. Інформація про суспільні потреби, говорячи мовою синергетики, є тим «наповненням», що сприяє утворенню

¹У теорії систем під «фазою» розуміють рівень організації системи, що включає елементи з однаковим ступенем детермінованості їх руху. Наприклад, у біологічному організмі можна виділити такі фази: атоми, макромолекули, органіди, клітини, органи, організм загалом. У правовій системі існує велика кількість сфер (підсистем), усередині яких можна визначати фази (рівні). Наприклад, для сфери правових інститутів фазами є: фізична особа, юридична особа, орган місцевого самоврядування, орган державної влади, держава та ін. Для системи права – галузь права, підгалузь права, правовий інститут, правовий субінститут, правова норма тощо.

структур у правовій системі (правових норм, правових інституцій, правовідносин тощо). У свою чергу, правова система активно впливає на стан соціуму, змінюючи його енергетичні характеристики й сприяючи (або перешкоджаючи) його руху до стану-атрактору, що характеризується мінімумом потенційної енергії.

Соціальна система вміщує також інші підсистеми – економічну, політичну, ідеологічну тощо, які тісно пов'язані з правовою системою та істотно на неї впливають. Таким чином, для виявлення й вивчення синергетичних закономірностей у правовій системі її слід розглядати в комплексі з іншими підсистемами соціуму.

Такий комплексний підхід до вивчення правових явищ на сьогодні практично не використовується. Так, на думку К. В. Шундикова, «юристам нині ще дуже мало відомо про реальні механізми взаємозв'язку правового та неправового в сучасній складноорганізованій системі суспільного життя. Більшість дослідників, підтримуючи тезу про тісний взаємозв'язок права з економікою, політикою, мораллю тощо на рівні догми, уникають спеціального дослідження цих проблем у своїх роботах. Більше того, серед правознавців поширена думка про необхідність боротьби за «чистоту предмета» своєї науки, що на практиці призводить до рішучого ігнорування тих питань, які виходять за межі власне юридичної проблематики...

З подібною постановкою питання можна було б погодитися за умови, якби процес правового регулювання був аналогом якогось лабораторного процесу, що протікає за певних заданих і постійно підтримуваних умов, змінювання яких можна ігнорувати як несуттєві величини. Однак у реальності все відбувається саме навпаки: він є досить незбалансованим і відкритим процесом, розвиток і результати розвитку якого багато в чому визначено впливом «зовнішнього чинника». Без аналізу останнього уявлення юристів про об'єкт свого пізнання будуть досить грубою абстракцією, що істотно збіднює та спрощує реальну картину» [3, с. 150–151].

Запровадження комплексного, міждисциплінарного підходу до вивчення правових явищ уможливить розроблення в майбутньому методик моделювання соціальних наслідків прийняття певних нормативних актів. Це дасть змогу відійти від чинної практики правотворчості, що полягає в поступовому

вдосконаленні, «доведенні» щойно прийнятих нормативних актів до оптимального стану шляхом проведення «соціального експерименту» методом «спроб і помилок».

Дію законів синергетики можна спостерігати винятково в динамічних (рухомих, змінюваних) системах. Рух у складній системі слід розуміти у філософському сенсі – як її розвиток, що з позицій синергетики усвідомлюється послідовністю процесів структуризації (упорядкування) та деструктуризації (хаотизації). Варто мати на увазі, що розвиток системи може відбуватися не тільки в часі, а й у просторі (у формі просторового розподілу або ж експансії).

Відомо, що правова система та її елементи перебувають у стані перманентного розвитку, напрями й інтенсивність якого визначаються низкою чинників, головним із яких є потреба в упорядкуванні (структуруванні) суспільних відносин. При цьому розвиток правових систем у різних державах відбувається неоднаково.

У статичних, нерухомих системах процеси самоорганізації не протікають. Тому не слід очікувати істотних наукових результатів від спроб вивчення з позицій синергетики, наприклад, системи законодавчих актів, розглянутих поза історичним процесом її формування або поза зв'язком із системами законодавства інших держав.

Проте, на нашу думку, перспективним може бути вивчення закономірностей розвитку системи права та її елементів, а також застосування законів синергетики в галузі порівняльного правознавства. Крім цього, цікавим видається застосування синергетичного методу для дослідження динаміки розвитку й трансформації правових систем різних держав, виявлення закономірностей формування правових сімей та їх взаємовпливу з метою визначення глобальних тенденцій розвитку правових явищ.

Отже, можна зробити висновок про принципову можливість дослідження правових явищ із позицій синергетики, оскільки вони характеризуються системністю, складністю, відкритістю й динамічністю.

До цього висновку слід додати, що дослідження правових систем і правових явищ загалом із позицій синергетики

усвідомлюється не тільки можливим, а й необхідним щодо забезпечення подальшого розвитку правової науки.

Розглянемо можливі напрями дослідження правових явищ. Для цього коротко проаналізуємо окремі елементи правової системи.

У сфері позитивного права спостерігати дію законів синергетики, на нашу думку, можливо стосовно всіх його форм (джерел). Вирішальним для результативності наукового пошуку є правильно обраний аспект дослідження того чи іншого джерела права.

Так, дослідження нормативно-правових актів і нормативних договорів необхідно проводити щодо конкретного виду суспільних відносин, які ними регулюються. Крім того, таке дослідження слід здійснювати або в ретроспективі (рух у часі), або відносно сукупності систем права (рух у просторі), або в часовому та просторовому аспектах одночасно. Його метою може бути, наприклад, виявлення закономірностей у процесах глобалізації у сфері права: поширення парадигми дотримання прав людини на всі системи права, зближення механізмів правотворчості та правового регулювання в романо-германській та англо-саксонській правових сім'ях, шляхи трансформації мусульманського права в напрями європейської правової традиції тощо.

Перспективним слід уважати вивчення судових прецедентів, оскільки в них безпосередньо відображено процеси соціальної самоорганізації. Рішення суду щодо конкретної справи, будучи актом правотворчості, є водночас процесом організації певних суспільних відносин. При цьому вибір суддею одного з можливих судових рішень можна розглядати як точку біфуркації (вибору системою подальшого шляху розвитку), а фактичні обставини, що впливають на рішення судді, – як флуктуації (випадкові процеси, що впливають на цей вибір). Таким чином, система правових норм, що формується на основі судових прецедентів, постає як безпосередній результат процесів самоорганізації в суспільстві.

Наслідком процесів соціальної самоорганізації є правові звичаї, що виникають «природним чином» як форма вираження громадської думки щодо певних поведінкових актів. Слід зазначити, що механізм формування громадської думки вивчений із позицій синергетики відносно повно [5]. Тому, на нашу думку,

застосування синергетичних підходів для вивчення генезису права доцільно розпочинати саме з дослідження механізмів формування правових звичаїв і норм моралі як джерел права.

Цікавим вважаємо дослідження процесу правотворчості. У демократичному суспільстві законодавчі акти приймаються представницьким органом влади (парламентом) на основі обговорення в профільних комітетах (комісіях) і дебатів на пленарному засіданні. При цьому зміст законопроекту постійно змінюється внаслідок протиборства думок, взаємного переконання представників різних політичних партій у своїй правоті щодо кожної норми права. У результаті поступово починає превалювати одна, головна для цього законопроекту, ідея, що згодом виступає як критерій порядку, підкорюючи собі подальший процес законотворчості. Вона породжує умовисновки-наслідки, що стають реальним наповненням майбутнього закону. Такі ж закономірності (у формі дискусії фахівців) можна спостерігати й під час підготування підзаконних нормативних актів.

Синергетичні закономірності спостерігаються також у процесах адаптації чинних нормативних актів до мінливих суспільних потреб шляхом унесення до них змін і доповнень. У цьому разі зміст нормативного акта має бути приведено до стану максимальної відповідності сучасним соціальним потребам, тобто, говорячи мовою синергетики, до стану-атрактору. Особливістю такого процесу є те, що він здійснюється «покроково» (дискретно). На відміну від нього, процес формування суспільних потреб можна умовно вважати безперервним. Тому між соціальними відносинами, що потребують правового регулювання, і відповідними правовими нормами завжди існує «дистанція», яка показує «відставання» права від соціальних реалій, а також, зростаючи з часом на локальному рівні, породжує в суспільстві хаотичні явища та нестійкі (біфуркаційні) стани. Ця «дистанція» є головною причиною правотворчості як діяльності щодо впорядкування суспільних відносин.

«Відставання» правових норм від соціальних потреб спричиняє появу елементів самоорганізації у сфері застосування права. Застосування органами виконавчої влади правових норм, що не відповідають поточним соціальним потребам або ж панівним суспільним настроям, викликає їх несприйняття суспільством, що може набути форми соціального протесту.

Особливості застосування правових норм (казуальне тлумачення закону, здійснення юридичної кваліфікації конкретних діянь, використання відносно визначених і альтернативних санкцій тощо) дають можливість посадовій особі часто діяти в певному сенсі «на власний розсуд», виходячи з конкретних обставин. Завдяки цьому закон набуває необхідну гнучкість, здатність пристосовуватися до будь-яких життєвих ситуацій. Розсуд посадової особи, яка застосовує закон, є тією сферою, у якій повністю використовуються можливості соціально-правової самоорганізації. У демократичному суспільстві розсуд правозастосовця має сприяти гармонізації закону й справедливості, зближенню норм права та моральних норм.

Водночас надмірний ступінь розсуду правозастосовця може бути причиною зловживань. Більше того, суттєве обмеження такого розсуду є необхідною умовою реалізації деяких правових інститутів. Наприклад, ефективне забезпечення прав людини неможливе без нормативної мінімізації ступеня розсуду посадових осіб правоохоронних органів.

Аналізуючи можливість дослідження правовідносин із позицій синергетики, слід зазначити, що таке дослідження є невід'ємним від вивчення процесів самоорганізації у сфері соціальних відносин, оскільки правовідносини є, власне, соціальними відносинами, урегульованими правом. Саме завдяки правовідносинам правова система тісно пов'язана з іншими елементами соціальної системи (економічною, політичною та ін.). Удосконалення демократії, роздержавлення громадського життя, розвиток ринкових відносин свідчать про активізацію процесів самоорганізації соціуму і є нині найбільш значущими її формами. Тому значення синергетичного методу для вивчення правових явищ у сучасних умовах зростає.

Соціальні відносини, будучи елементами соціуму як системи, перебувають у постійному русі, утворюючи структури. Ці структури формуються певною мірою неупорядковано й далеко не завжди сприяють руху соціуму в напрямі стану-атрактору. Їх упорядкування відбувається через усвідомлену діяльність людини й здавна здійснюється у формі права. Однак не будь-яке правове впорядкування сприяє суспільному прогресу.

Багато століть законодавець намагається привнести в соціальну систему «параметр порядку» ззовні у вигляді власної

волі, що зазвичай ґрунтується на амбіціях правителів або ідеологічних догматах. Такий підхід не відповідає головним положенням синергетики і в узагальненому вигляді може бути розцінений як волюнтаристичний, що передбачає вирішальну роль волі особистості в суспільному розвитку. Як стверджує Г. Хакен, «систему, що самоорганізовується, найчастіше призводять до хаосу саме контрольовані ззовні процеси» [6, с. 62].

Видатним науковим досягненням німецького вченого слід уважати обґрунтування того, що параметр порядку завжди зароджується всередині системи. Це твердження має фундаментальний характер і щодо соціально-правових явищ означає, що, мабуть, єдиним правильним методом організації громадського життя є стимулювання процесів самоорганізації соціуму. Політика маніпулювання соціальними процесами, що не враховує законів саморозвитку суспільства, є неефективною. Синергетика переконливо доводить хибність поглядів на суспільство як на об'єкт, абсолютно підконтрольний владі, розвиток якого визначається суто вольовими управлінськими рішеннями. Найбільш далекоглядний підхід до здійснення керування суспільством має ґрунтуватися на тому, щоб виявити й стимулювати процеси суспільної самоорганізації, зважаючи на їх об'єктивний характер.

Ґрунтуючись на відкритті Г. Хакена, росіянин Ю. Ю. Ветютнев пропонує доцільну, на нашу думку, практичну рекомендацію методологічного характеру, стверджуючи, що «домогтися результату можна лише одним способом – вивчити суспільні відносини, знайти «параметр порядку» і надати йому правової форми» [2, с. 66].

Водночас не можна погодитись із твердженням російського дослідника, згідно з яким, право перешкоджає самоорганізації суспільних відносин, оскільки воно активно на них впливає. На нашу думку, право не замінює процеси суспільної самоорганізації, а лише визначає межі цих процесів і є тими «граничними умовами», за які вони не повинні виходити. Відсутність таких «граничних умов» призводить до формування суспільних відносин, не врегульованих правом, що часто супроводжуються порушеннями соціальної справедливості, недотриманням норм моралі, руйнуванням сталих традицій та іншими негативними наслідками. Як приклад можна навести нещодавній період

формування ринкових відносин в економіці пострадянських країн. За умов відсутності належного правового регулювання становлення нових суспільних відносин супроводжувалося процесами безконтрольного присвоєння державної власності, ухилянням від сплати податків, тотальним поширенням корупції, різким зростанням злочинних вимагань, рейдерськими атаками тощо.

Процес формування «граничних умов» правовими засобами реалізовується шляхом закріплення соціальних цінностей і здійснення правової регламентації соціальних процесів (регулятивна функція права), а також витіснення соціальних відносин, що є небезпечними для суспільства (охоронна функція права).

Система правових інституцій суспільства (судових, правоохоронних органів, правозахисних організацій тощо) виглядає відносно статичною й тому найменш придатною для дослідження з позицій синергетики. Однак і тут наявні процеси самоорганізації. При цьому зазначені процеси діють по-різному в державних і недержавних правових інституціях.

Правовий статус державних установ (органи правосуддя, прокуратура, поліція тощо) визначено відповідними нормативними документами. Тому з часом він зазвичай залишається незмінним. Але «якщо компетенція щойно створеного державного органу визначена нечітко, починають діяти закони самоорганізації» [2, с. 68]. Фактичний статус органу й кожного його працівника починає формуватися в результаті дії низки чинників, що потребують окремого дослідження. Як показує соціальна практика, цей процес спрямований на розширення повноважень державного органу й зменшення його відповідальності. У результаті соціальна ефективність цього органу знижується².

Історії відомі явища й дещо іншого характеру, коли збільшення фактичних повноважень державного органу відбувалося з порушенням чинних норм права. Є чимало прикладів, коли в процесі «самоорганізації влади» (який відбувається, насамперед, у формі боротьби за владу) державні

² На думку Г. Хакена, головною причиною бюрократичних явищ є той факт, що «живучість» державних установ (на відміну від підприємств в економіці) не залежить від отримання прибутку [6, с. 218].

органи, створені для виконання певних відносно вузьких функцій, поступово перебирали на себе все нові й нові повноваження, навіть до захоплення верховної влади.

Тисячолітній досвід державного будівництва й прагнення до соціальної стабільності став причиною поступового формування основоположного правового принципу: для державних установ дозволено лише те, що прямо визначено законом. Це ідентично забороні на будь-яку несанкціоновану зміну їх юридичного статусу. З позиції синергетики це означає, що державні органи в правовому сенсі є статичними (нерухомими) системами.

Склад і структура системи державних правових установ в історичному аспекті постійно перебувають у стані динаміки й визначаються зрештою мінливими потребами суспільства. Виникнення нерегульованих правом суспільних потреб сприяє не тільки розробці нових правових норм, а й, за необхідності, – створенню нових правових установ, що виконують правотворчу, правозастосовну або правоохоронну функції, для чого наділені відповідними повноваженнями. Таким чином, перманентні процеси трансформації системи правових установ визначаються процесами самоорганізації суспільних відносин.

Склад, структура й специфіка діяльності недержавних правових інституцій (адвокатура, нотаріат тощо) також визначаються мінливими потребами суспільства. Однак ці установи, будучи складовою частиною громадянського суспільства й обстоючи його інтереси, у своїй діяльності керуються іншим принципом: дозволено все, що прямо не заборонено законом. Таким чином, вони мають значно більше ступенів свободи, ніж державні органи. Відповідно, процеси самоорганізації під час діяльності цих установ мають більш виражений характер і вирізняються різноманіттям форм. Зазначені процеси є прогресивними та перспективними, а отже, потребують окремого детального дослідження.

Процеси самоорганізації в правосвідомості, на нашу думку, є найбільш наочними, «дотичними», оскільки вони чітко прослідковуються під час реалізації її функцій. Дотримання або застосування норм права відбувається шляхом сприйняття й осмислення людиною правових явищ (встановлення відповідних подій, дій, станів тощо), оцінки конкретних обставин як

юридично значущих (правова кваліфікація), а також регулювання своєї або чужої поведінки через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок. Очевидно, що всі ці процеси є не що інше, як прояв самоорганізації.

Процеси формування індивідуальної й суспільної правосвідомості відбуваються в їх тісному взаємозв'язку як різні сторони єдиного процесу. Можна стверджувати, що індивідуальна правосвідомість у певному сенсі детермінує правосвідомість суспільну³. Однак слушним є й зворотнє твердження. Суспільна природа людини, страх опинитися на самоті змушує її приєднатися до думки більшості, зокрема до суспільної правосвідомості, що ґрунтується на панівній у певний час правовій ідеології.

Зміни в суспільній правосвідомості відбуваються відповідно до синергетичних закономірностей, що потребують окремого детального аналізу. Коротко можна зазначити, що зміна окремих позицій у суспільній правосвідомості (яка згодом неминуче впливає на правосвідомість індивідуальну) відбувається у два етапи, що мають обов'язковий характер.

На першому етапі, з огляду на певні соціальні фактори (погіршення економічної ситуації, неможливість реалізації декларованих прав або групових інтересів, посилення авторитарних методів управління суспільством, дії терористів тощо), утрачається довіра людей до встановленого правопорядку або чинних правових норм. З позицій синергетики цей процес слід розглядати як деструктування системи суспільної правосвідомості за певною позицією (наприклад, щодо наявної системи оподаткування) з її подальшою дестабілізацією. У результаті система переходить у стан хиткої рівноваги. Відомо, що для переходу нерівноважної системи до нового стану достатньо найменшої флуктуації. Такою флуктуацією є дії навіть невеликої групи людей, які зацікавлені в зміні правових норм і пропонують нові підходи до розв'язання назрілої соціальної проблеми (представників політичних партій, громадських організацій, учених-юристів, депутатів парламенту, дисидентів та ін.).

³ Йдеться про буденну правосвідомість як масові уявлення людей, їх емоції й настрої щодо права.

На другому етапі проголошені нові підходи активно осмислюються і починають відігравати роль параметра порядку. Цей процес має лавиноподібний характер. Відбувається нове структурування суспільної свідомості щодо проблемної ситуації. Система знову набуває рівноваги: нову громадську думку щодо конкретної правової проблеми сформовано.

Наслідком таких процесів може стати або внесення відповідних змін до законів (шляхом трансформації громадської думки в політичну волю), або ж подальше зростання соціальної напруженості, якщо чинне право залишається таким, що не відповідає суспільній правосвідомості. В останньому випадку в соціальній системі діє позитивний зворотний зв'язок, що робить її несталою та нестабільною.

Розглядаючи юридичну науку як складову правової ідеології, у її розвитку можна спостерігати синергетичні закономірності. Вони є загальними для формування будь-якого наукового знання і вперше були описані Т. Куном у 1962 році [7]. Згодом Г. Хакен дав їм синергетичну інтерпретацію [6, с. 269–280]. Головним слід уважати положення стосовного того, що нова наукова ідея, яка об'єднує раніше розрізнені факти, є параметром порядку. Цей параметр порядку здатний підкорювати собі інші елементи системи, зокрема, спрямовувати дослідження інших учених у русло нового наукового напрямку, розвивати його в межах нової ідеї. Завдяки роботам цих учених нова ідея все інтенсивніше поширюється, чим забезпечується її подальше існування як параметра порядку. Така думка щодо розвитку науки, у тому числі юридичної, дає змогу визначити цінність тієї або іншої наукової ідеї: чим більше послідовників вона має, тим ціннішою є для науки.

Особливістю науки є те, що вона не тільки сама розвивається за синергетичними закономірностями, а й може використовувати їх для дослідження свого предмета. З огляду на це, доцільним видається питання щодо найбільш перспективних напрямів застосування синергетичного методу пізнання в юридичній науці.

Процес використання синергетики для вивчення правових явищ, на нашу думку, буде розвиватися двома напрямками. Перший напрям передбачає застосування нового методу пізнання спочатку в загальноправових науках (теорія держави і

права, філософія права) з поступовим поширенням на галузеві та спеціальні юридичні науки. Це пояснюється логікою наукового дослідження: не пізнавши загального, неможливо пізнати часткове. Другий напрям полягає в поступовому просуванні синергетичного методу від пізнання соціальних явищ до соціально-правових і, зрештою, до суто правових явищ. Такий прогноз використання синергетики є результатом екстраполяції процесу поширення її предметної області: від опису фізико-хімічних процесів через пізнання біологічних систем до осмислення процесів, що відбуваються в соціумі. Правова система породжена системою соціальною й тому є сутністю більш високого порядку. Відповідно, її поведінка є проявом складніших механізмів самоорганізації. Природним є те, що вивчення правових явищ буде ґрунтуватися на використанні синергетичних закономірностей у соціальних процесах.

Зазначені напрями застосування синергетики в правовій науці формуються вже сьогодні. Відомо, що до синергетичного методу пізнання досить обережно ставляться представники наук, що використовують переважно догматичні підходи до вивчення права. Йдеться, насамперед, про теорії галузевого матеріального й процесуального права (конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального). Водночас сьогодні з'являються наукові праці з теорії держави та права, у яких дослідники роблять спроби осмислення й застосування синергетики як нового методу юридичної науки [8; 9; 10]. Крім того, є спроби застосувати синергетику в соціально-правових науках: кримінології, соціології права, теорії державного управління [11; 12; 13].

Використання досягнень синергетики в юридичній науці дасть змогу розглядати правові явища нетрадиційно, зокрема, як складні системні утворення, сталість яких залежить від ступеня їх відповідності суспільним потребам, а розвиток відбувається відповідно до певних закономірностей, що можуть бути використані для виконання завдань щодо прогнозування й оптимізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.

2. Ветютнев Ю. Ю. Синергетика в праве / Ю. Ю. Ветютнев // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 64–69.
3. Шундигов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации / К. В. Шундигов // Правоведение. – 2008. – № 1. – С. 145–156.
4. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 672 с.
5. Noelle-Neumann E. Die Schweigespirale / E. Noelle-Neumann. – Munchen : R. Piter & Co, 1980.
6. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен ; [пер. с нем.]. – М. – Ижевск : Ин-т компьютер. исслед., 2003. – 320 с.
7. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; сост. В. Ю. Кузнецов ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 605 с.
8. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении / А. М. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 14–22.
9. Кононов А. А. Синергетическая концепция системы права / А. А. Кононов // Синергетика и право : материалы теорет. семинара юрид. ф-та СПбИВЭСЭП / науч. ред. И. Л. Честнов. – 2001. – Вып. 5. – С. 4–11.
10. Сорокин В. В. Феномен самоорганизации правовой системы / В. В. Сорокин // Современное право. – 2005. – № 7. – С. 45–51.
11. Бачинин В. А. Синергетическая методология и социология права / В. А. Бачинин // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию проф. М. С. Кагана : материалы Международ. науч. конф. (Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г.). – СПб., 2001. – Вып. 12. – С. 18.
12. Нижник Н. Синергетичні основи оптимізації державного управління / Н. Нижник, А. Черленяк, В. Олуйко // Вісник державної служби України. – 2003. – № 4. – С. 62–70.
13. Симашенков П. Д. Перспективы реализации синергетических идей в криминологии / П. Д. Симашенков // Правовая политика и правовая жизнь. – 2005. – № 4.

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Василинчук Віктор Іванович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри спеціальної техніки та оперативно-розшукового документування навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів слідства та кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ;

Сливенко Вадим Роландович – кандидат юридичних наук

УДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Обґрунтовано необхідність доповнення Кримінального кодексу України нормою, що б передбачала кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері державних закупівель.

Ключові слова: державні закупівлі; відповідальність; протидія; збитки.

Обоснована необходимость дополнения Уголовного кодекса Украины нормой, которая бы предусматривала уголовную ответственность за правонарушения в сфере государственных закупок.

Ключевые слова: государственные закупки; ответственность; противодействие; убытки.

In this article authors are ground the necessity of addition of the Criminal code of Ukraine by a new norm that would envisage criminal responsibility for offence in the field of the public purchasing.

Keywords: public purchasing; responsibility; counteraction; losses.

Сучасний період розвитку України характеризується низкою нагальних проблем, що потребують підвищеної уваги й оперативних рішень, серед яких особливе місце належить протидії злочинам у сфері державних закупівель.

Вивчення досвіду діяльності вітчизняних правоохоронних органів, обґрунтований аналіз криміногенних процесів у нашій державі дають підстави вважати, що найбільш поширеними та суспільно небезпечними протиправними діяннями є злочини, що вчиняються під час здійснення державних закупівель. Останніми роками сфера державних закупівель усе більше привертає увагу організованих злочинних угруповань і корумпованого чиновництва, що почали використовувати їх як інструмент швидкого й безкарного злочинного збагачення. Стало вже чи не нормою, коли окремі чиновники вступають у відкриту конкуренцію з державою, фактично підмінюючи її. Протидія кримінальним правопорушенням під час здійснення державних закупівель набула не лише економічного, а й соціально-політичного загальнодержавного характеру. Таке становище призводить до ослаблення соціально-правового контролю за ситуацією в країні, зрощення виконавчої та законодавчої влади з кримінальними структурами, проникнення їх у сферу управління тощо [1].

Назрілі потреби практики в ефективній оперативно-розшуковій протидії злочинам у сфері державних закупівель досліджено в працях вітчизняних і зарубіжних учених: К. В. Антонова, В. І. Антипова, Д. А. Баландина, В. Т. Білоуса, І. Л. Близнюк, Ю. Н. Демидова, В. В. Дараган, В. С. Зеленецького, Р. В. Іллюхіної, О. В. Копана, О. В. Копіци, Ю. В. Латова, В. В. Лисенка, В. Н. Онищенко, О. Б. Сахарова, С. В. Собур, С. С. Чернявського та ін. Однак запропоновані наукові концепції не утворюють єдиної системи, у вчених і практиків розбігаються думки стосовно багатьох ключових понять і категорій, серед яких і питання відповідальності за злочини у сфері державних закупівель. Це потребує розроблення нових підходів, критичного осмислення існуючих наукових доктрин.

Вищезазначені обставини зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення протидії кримінальним правопорушенням у сфері державних закупівель, зокрема

шляхом посилення відповідальності за правопорушення в цій сфері.

Метою статті є обґрунтування необхідності доповнення Кримінального кодексу (КК) України нормою, яка б передбачала кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері державних закупівель.

Як свідчить аналіз статистичних даних підрозділів МВС України, протягом 2007–2011 років було викрито понад 3 300 кримінальних правопорушень у зазначеній сфері.

Так, у результаті вжитих підрозділами МВС України заходів у 2013 році викрито понад 1 870 кримінальних правопорушень, учинених під час проведення державних закупівель. Сума збитків на момент початку досудового розслідування в кримінальних провадженнях у сфері державних закупівель становила понад 860 млн грн.

Серед викритих правопорушень 464 (26 %) тяжких та особливо тяжких кримінальних діянь, з яких 382 (21 %) – з матеріальними збитками від 100 тис. грн до 1 млн грн та 82 (5 %) – понад 1 млн грн.

Зокрема, під час підготовки та проведення процедури закупівель за державні кошти виявлено 859 (44 %) кримінальних правопорушень, а під час виконання договірних зобов'язань за укладеними в результаті проведених закупівель угод – 1 011 (56 %).

2011 року оперативними підрозділами МВС України в зазначеній сфері виявлено 1 135 злочинів, тоді як тільки за 8 місяців 2012 року викрито на 40 % таких правопорушень більше [2].

Таким чином, суттєве збільшення кількості кримінальних правопорушень у сфері державних закупівель в Україні викликає серйозне занепокоєння, оскільки вони становлять значну соціальну загрозу для держави.

Відповідно до вимог ст. 7 Закону України «Про здійснення державних закупівель», державне регулювання та контроль у сфері закупівель здійснюють: Уповноважений орган (центральний орган виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері державних закупівель, на сьогодні – Мінекономрозвитку); Державна казначейська служба України;

Державна фінансова інспекція України; Рахункова палата; Антимонопольний комітет України, а також, згідно зі ст. 9 Закону, передбачено громадський контроль у сфері державних закупівель, що забезпечується через вільний доступ до всієї інформації щодо державних закупівель, яка підлягає оприлюдненню [3]. Отже, правоохоронні органи не входять до переліку органів державного регулювання й контролю у сфері закупівель.

На сьогодні відповідальність за порушення законодавства про здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти передбачена ст. 164-14 (Порушення законодавства про здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти) Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Так, згідно з інформацією Державної служби статистики України, протягом 2005–2012 років контролюючими органами за ст. 164-14 КУпАП було виявлено та задокументовано 8 666 порушень під час здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти. За результатами провадження 6 112 (70 %) адміністративних справ закрито в порядку ст. 247 (Обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення) КУпАП.

При цьому в 2012 році з 1 556 адміністративних проваджень 83 % закрито на підставі ст. 247 КУпАП і лише за результатами розгляду 186 (16 %) справ накладено штрафні санкції стосовно правопорушників [4].

Як свідчить аналіз практики та наукових досліджень, сучасне законодавство не встановлює прямої залежності між сумою нанесених збитків державі внаслідок порушення конкурсного законодавства та розміром відповідальності. Так, за порушення законодавства про здійснення закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти учаснику процедури закупівлі, відповідно до ч. 1 ст. 164-14 КУпАП, загрожує максимальний штраф у розмірі 17 тис. грн, а в разі вчинення повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення за правопорушення, зазначені в ч. 1 ст. 164 КУпАП, – лише 25 тис. грн [5]. Водночас, учиняючи правопорушення у сфері державних закупівель, зокрема шляхом перевищення ціни укладеної угоди з переможцем торгів над реальною

ціною на 2–5 відсотків, за умов 500-тисячного замовлення дасть змогу зацікавленим особам сповна окупити можливість накладення штрафу.

У КК України існує низка кримінально-правових норм про відповідальність за передбачені диспозицією ст. 164-14 КУпАП діяння, які завдають шкоду суспільним відносинам, що охороняються зазначеним Кодексом. Зокрема, такі норми закріплено статтями, кваліфікація яких стосується як службових кримінальних правопорушень (ст. 358, 364, 366, 367 КК України), так і злочинів проти власності (ст. 190, 191 КК України) [6]. Аналіз практики свідчить, що кваліфікація дій службових осіб за цими статтями не завжди охоплює всі суспільно небезпечні діяння, пов'язані з порушенням законодавства у сфері державних закупівель.

Так, зовсім відсутнє покарання для учасників процедур закупівель, які вступили в змову із замовником (розпорядником державних коштів, який здійснює закупівлю в порядку, визначеному Законом України «Про здійснення державних закупівель») з метою уникнення конкурентного відбору. Власне термін «конкуренція» означає суперництво на якій-небудь підставі між фізичними або юридичними особами (конкурентами), зацікавленими в досягненні однієї і тієї ж мети [7].

Крім того, найбільшою проблемою під час визначення збитків у разі виявлення порушень законодавства у сфері державних закупівель, наприклад, за кваліфікацією кримінального діяння, передбаченого ст. 191 (Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем) КК України, є відсутність єдиної методики обчислення таких збитків (останню спробу винести на розгляд Кабінету Міністрів України проекту методики Держфінінспекцією було здійснено в лютому 2013 року). Зазначене унеможливило відшкодування виявлених збитків. Винні особи фактично можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності (наприклад, накладення максимального штрафу в разі повторного порушення в розмірі 25 500 грн при завданні фактичних збитків на мільярдні суми). Ще одним наслідком відсутності правового механізму

обчислення збитків у цій сфері нерідко є неможливість відкриття кримінального провадження [1].

Так, було б доцільно, щоб визначення розміру збитків унаслідок порушення замовниками вимог законодавства у сфері державних закупівель застосовувалось органами, уповноваженими здійснювати контроль у сфері державних закупівель, під час проведення ними контрольних заходів. Зокрема, встановлюється розмір збитків, завданих унаслідок: а) закупівлі товарів, робіт чи послуг без застосування відповідних процедур закупівель, у тому числі внаслідок поділу предмета закупівлі, з метою уникнення проведення процедур закупівель; б) невиконання замовником вимог Закону України «Про здійснення державних закупівель» щодо відміни товарів (інших процедур закупівель); в) незаконного застосування замовником процедури закупівель в одного учасника; г) укладення договору про закупівлю з істотними умовами (крім ціни), що відрізняються від умов, зазначених у пропозиції учасника, якого обрано переможцем процедури закупівлі, та подальшої зміни таких істотних умов договору про закупівлю не у відповідності із Законом України «Про здійснення державних закупівель»; д) визначення інших порушень порядку проведення державних закупівель за формулою: $R_z = (Ц_f - П_ц) \times K_f$, де: R_z – розмір завданих збитків; $Ц_f$ – фактична ціна одиниці предмета закупівлі; $П_ц$ – показник ціни одиниці предмета закупівлі; K_f – фактична кількість придбаних предметів закупівлі [8].

Характеризуючи сучасне законодавство у сфері державних закупівель загалом, можна зробити висновок, що воно занадто складне, досить непрозоре та надто м'яке до порушників.

Ураховуючи викладене та зважаючи на значну суспільну небезпеку правопорушень у сфері державних закупівель, уважаємо, що наявність у законодавстві щодо порушників лише адміністративної відповідальності не повною мірою сприяє декриміналізації сфери державних закупівель.

Зазначені вище обставини, на нашу думку, зумовлюють необхідність доповнення КК України нормою, яка б передбачала кримінальну відповідальність за правопорушення у сфері державних закупівель, а саме: редакцію статей розділу VII КК України (Злочини у сфері господарської діяльності) пропонується

доповнити статтею 210-1 «Порушення законодавства про державні закупівлі», виклавши її в такій редакції:

1. Умисне, з корисливих мотивів, іншого особистого інтересу чи в інтересах третіх осіб порушення законодавства, що регулює державні закупівлі, якщо такі дії завдали великої матеріальної шкоди замовникові державної закупівлі, державному чи місцевому бюджету, або вчинення повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення за одне з правопорушень, зазначених у частині першій статті 164-14 КУпАП, карається штрафом від десяти тисяч до двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, учинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, караються штрафом від двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, учинені організованою групою або якщо вони завдали матеріальну шкоду в особливо великих розмірах, караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років із конфіскацією майна.

Відповідно до цієї статті, матеріальна шкода вважається великою, якщо вона в 6 тисяч і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а в особливо великих розмірах – така, що в 17 тисяч і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

При цьому ч. 2 ст. 164-14 КУпАП пропонуємо виключити.

Таким чином, кримінально-правовий вплив у сфері державних закупівель слід розглядати як певну сукупність, набір спеціальних засобів і методів, передбачених законом. Зауважимо, що численність видів і форм соціально-економічних відносин об'єктивно передбачає відповідне різноманіття засобів їх захисту. До цього спектру належать не тільки цивільно-правові та

адміністративно-правові засоби, а й, обов'язково, кримінально-правовий інструментарій, який по суті є винятковою запорукою попередження порушень у сфері економічної діяльності щодо будь-яких із можливих видів неправомірної поведінки, у тому числі й у сфері державних закупівель.

Отже, виступаючи з ініціативою вдосконалення кримінально-правової норми у сфері державних закупівель, доповнення вже існуючого реєстру кримінально-правових заборон, ми наближаємо її до існуючих реалій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Оперативно-розшукова протидія злочинам у сфері державних закупівель : навч. посіб. / [Василинчук В. І., Коряк В. В., Сливенко В. Р. та ін.]. – К. : ПП «Заграй», 2013. – 150 с.

2. За даними ДІАЗ МВС України 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://dchuo1@mvs.gov.ua>.

3. Про здійснення державних закупівель : Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2289-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 33. – Ст. 471.

4. За даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.ukrstat.gov.ua/>.

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://kodeksy.com.ua/kodeks_ukraini_pro_administrativni_praporushennya.htm.

6. Кримінальний кодекс України : за станом на 7 квіт. 2008 р. – К. : Велес, 2008. – 160 с.

7. Поняття конкуренції і її функції [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://marketing-helping.com/konspekti-lekcz/21-konspekt-lekczj-qosnovi-marketinguq/405-ponyattya-konkurencz---funkcz.html>.

8. Методика визначення збитків унаслідок порушення замовниками вимог законодавства у сфері державних закупівель : [проект]. – К. : ДДСБЕЗ МВС України, 2013. – 3 с.

Катеринчук Катерина Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Чинники соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи

Проаналізовано проблеми соціальної обумовленості законодавства про кримінальну відповідальність щодо охорони здоров'я особи від злочинних посягань. Здійснено порівняльно-правове дослідження чинників (історичних, загальносоціальних і медичних), що слугували передумовою криміналізації злочинного діяння проти здоров'я особи.

Ключові слова: здоров'я; законодавство; криміналізація; норма; злочин; Кримінальний кодекс України.

Проанализированы проблемы социальной обусловленности законодательства об уголовной ответственности по охране здоровья человека от преступных посягательств. Произведено сравнительно-правовое исследование отдельных факторов (исторических, общесоциальных, медицинских), которые служили предпосылкой криминализации преступного деяния против здоровья человека.

Ключевые слова: здоровье; законодательство; криминализация; норма; преступление; Уголовный кодекс Украины.

This article is devoted to analysis of study the problems of social conditioning legislation of criminal liability to protect the person's health from criminal attacks. Author carried out the comparative and legal research of factors (historical, general and social and medical) based on a comprehensive analysis, which were the prerequisite of the criminalization of criminal actions against the person's

health. The scientific literature was studied in this area and was focused on the priority of human rights.

Keywords: the health; the law; the criminalization; the norm; the crime; the Criminal Code of Ukraine.

Розвиток України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави потребує врегулювання певних суспільних відносин крізь призму права. Саме прийняття кримінально-правових норм є свідченням того, що держава, з огляду на соціальну необхідність, приймає рішення про встановлення деяких суспільно небезпечних заборон. Під соціальною обумовленістю права розуміють його відповідність, адекватність суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя [1].

Останнім часом ученими ведуться ґрунтовні дослідження проблеми соціальної обумовленості норм права. Серед таких науковців С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, Ф. Г. Бурчак, М. Г. Заславська, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнєцов, В. І. Курляндський, О. П. Литвин, В. А. Мисливий, О. В. Навроцький, В. І. Осадчий, О. О. Пащенко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. Б. Харченко, С. С. Яценко та ін.

Законодавче встановлення нових кримінально-правових заборон має бути доцільним, науково обґрунтованим, а також відповідати потребам розвитку суспільства [2]. Так, окремі науковці в механізмі соціальної обумовленості права виділяють три стадії: виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин; відображення в правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки; діяльність держави в особі її компетентних органів із прийняття правових норм – правотворчість [1].

Отже, проблеми криміналізації та декриміналізації, посилення й пом'якшення санкцій за окремі види злочинів повинні вирішуватися не в руслі політики, що постійно змінюється, а відповідно до визнаних у цивілізованому суспільстві загальнолюдських моральних цінностей, принципів гуманізму, справедливості, законності та милосердя [3, с. 15–16]. Саме тому відчуваються потреби суспільства в певному виді

правового регулювання, чим і пояснюється вибір юридичних засобів їх задоволення [1].

Криміналізацією слід уважати напрям кримінальної політики, що полягає у виявленні суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнанні допустимості, можливості й доцільності їх кримінально-правової заборони шляхом фіксування в законі як злочинних і кримінально-караних [4, с. 14]. Окремі науковці зазначають, що «криміналізація – це законодавче визнання тих чи інших діянь злочинними, встановлення за них кримінальної відповідальності» [5]. Загалом у кримінальному праві не існує єдиного підходу до розуміння поняття «криміналізація». Його визначення в теорії кримінального права неоднозначне, з огляду на численність думок із цього питання. Так, окремі вчені вважають, що криміналізація – це легальне визначення того або іншого роду дій (бездіяльності) як злочину [6, с. 108]; «оголошення певних суспільно небезпечних діянь злочином» [7, с. 48], «включення їх до числа злочинів» [8, с. 41], «визначення в законі про кримінальну відповідальність діяння як суспільно небезпечного, винного й караного» [9, с. 69]. Найбільш вдале визначення дав П. Л. Фліс: «криміналізація – це процес виявлення суспільно небезпечних видів людської поведінки, визнання на державному рівні необхідності, можливості й доцільності кримінально-правової боротьби з ними та, у разі позитивної відповіді на ці питання, закріплення їх у законі як злочинів» [10, с. 287].

Результат криміналізації – це сукупність норм кримінального права, що містять перелік злочинів і передбачених за них покарань, а також підстав та умов притягнення винних до кримінальної відповідальності чи звільнення від неї [11, с. 86]. Властивість соціальної обумовленості права полягає в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка активно реагує на зміни в соціальній сфері [1].

Законодавець повинен володіти інформацією про стан, структуру й динаміку правопорушень і злочинності, про спричинені ними збитки, а також іншими відомостями, необхідними для вирішення питань щодо криміналізації суспільно небезпечних діянь [12]. Саме тому М. Й. Коржанський зазначає,

що соціальна обумовленість кримінально-правової охорони визначається загалом соціальною цінністю суспільних відносин, економічними чинниками й ефективністю правової охорони [13, с. 5].

Опрацьовуючи здобутки науковців, ми дійшли висновку, що поняття «соціальна обумовленість кримінальної відповідальності» стосовно того чи іншого злочину (злочинів) почало використовуватися не так давно. При цьому система соціальної обумовленості, що застосовується вченими, – різна. Одні науковці обстоюють позицію, що це – фактори [14; 15; 16], інші – засоби [17], підстави [18, с. 8; 19; 20], критерії [21], принципи [22], а також чинники [23; 24; 25; 26; 27]. Уважаємо, що більш доцільно використовувати термін «чинники», оскільки він є найбільш уживаним. Крім того, термін «критерій» характерніший для оцінювальної діяльності суб'єкта й використовується як міра оцінки; «умова» є терміном кримінологічного спрямування під час дослідження детермінантів злочинності; «підстава» – це «головне, основне, на чому базується що-небудь, або те, чим пояснюються, виправдовуються вчинки, поведінка кого-небудь» [28, с. 391]; термін «засіб» у теорії кримінального права використовується як додаткова ознака об'єктивної сторони складу злочину, де засоби усвідомлюються як «предмети, документи, речовини, з використанням яких створюються умови для вчинення злочину» [29, с. 15]. Отже, підтримуючи позицію В. І. Осадчого, будемо використовувати термін «чинники» для констатації соціальної обумовленості злочинів проти здоров'я особи.

Наука кримінального права досліджує соціальну обумовленість і сутність кримінального закону, принципи його дії, ефективність застосування, шляхи вдосконалення тощо. Таким чином, кримінальне право як галузь права й законодавства постає для науки предметом її вивчення. Водночас наука кримінального права вивчає не тільки чинне кримінальне законодавство, а й його історію та перспективи розвитку.

Проаналізувавши дисертаційні роботи науковців із 2000 року до сьогодні, ми дійшли висновку, що загалом ведуться активні дослідження проблем соціальної обумовленості норм права. Зокрема, виокремлюється така система чинників:

- 1) кримінологічні, нормативні, соціально-економічні, міжнародні й історичні [30];
- 2) кримінально-правові, кримінологічні, нормативні, історичні, міжнародні, процесуальні та криміналістичні, організаційні, соціально-психологічні [14];
- 3) соціально-економічні, медичні, нормативні, кримінологічні [31];
- 4) історичні, нормативно-правові, міжнародно-правові, кримінологічні [32];
- 5) загальносоціальні, спеціально-кримінологічні, кримінально-правові [33];
- 6) соціальні, соціально-економічні, системно-правові [22];
- 7) кримінологічні, міжнародні, історичні, нормативно-правові [23];
- 8) історичні, кримінологічні, нормативно-правові, міжнародні, соціально-психологічні [34];
- 9) кримінологічні, історичні, нормативні соціально-психологічні, міжнародні [26].

У монографічному дослідженні Л. П. Брич і В. О. Навроцького виділено дві групи принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь. Перша – це соціальні та соціально-психологічні, що передбачають суспільну необхідність і політичну доцільність установа кримінальної відповідальності за те чи інше діяння. До них належать: суспільна небезпечність діяння, його відносна поширеність, домірність позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політична адекватність криміналізації. Друга група – системно-правові принципи, що визначають вимоги внутрішньої логічної узгодженості норми із системою права загалом і кримінального права зокрема [35, с. 14, 20]. Порівнюючи вищезазначені дослідження, ми звернули увагу на те, що автори, розкриваючи соціальну обумовленість злочину (злочинів), не дотримуються певних правил, а саме: одні досліджують історичний або міжнародні чинники, інші, навпаки, цього уникають. Немає єдиної термінології й щодо власне чинників, зокрема, міжнародні та міжнародно-правові чинники використовуються авторами як синонімічні.

Тому, досліджуючи питання соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи, зупинимось на характеристиці історичних, загальносоціальних, кримінально-правових, медичних, міжнародно-правових, нормативних, соціально-психологічних, соціально-економічних чинників, аналіз яких, на нашу думку, буде достатнім для констатації соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи.

Історичні чинники. Досліджуючи питання соціальної обумовленості злочинів проти здоров'я особи, ми віддали перевагу питанням історичного становлення законодавства про кримінальну відповідальність й аналізуванню постанов Пленуму Верховного Суду України 1988 та 2003 років. У результаті проведеної роботи зроблено висновок про те, що загалом обидві постанови розкривають зміст кримінально-правових норм і спрямовують судову практику на правильне використання законодавства у сфері охорони життя особи. Питання застосування законодавства у сфері охорони здоров'я особи від злочинних посягань на початку «трудової діяльності» Пленуму Верховного Суду України були відсутні, лише через деякий час (у 2003 році) декілька пунктів постанови присвячується відмежуванню статей Кримінального кодексу (КК) України проти життя від злочинів проти здоров'я особи.

Загальносоціальні чинники – це такі, що зумовлюють суспільну необхідність і політичну доцільність установа кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я особи.

Зміни, що відбуваються в політичній, економічній і соціальних сферах нашої держави, спонукають до вивчення питання щодо формування, удосконалення законодавства стосовно охорони здоров'я особи від злочинних посягань. Нестабільність суспільства в економічній сфері є причиною порушення конституційних прав і свобод людини, зокрема, посягання на її здоров'я. Політична й соціальна сфери в Україні, посилення світової економічної кризи – усе це негативно позначається на стані злочинності не лише на території нашої держави, а й поза її межами. Крім перелічених чинників (економічних, політичних, соціальних), на охорону здоров'я особи впливає релігія та мораль як загальносоціальні чинники.

Деякі релігії в писаних джерелах установлюють певні заборони-заповіді. Це, зокрема, такі релігійні течії, як православ'я, буддизм, іудаїзм, Приписи ісламу ж не передбачають таких «заборон» [36]. Так, наприклад, у біблейських заповідях зазначено «не вбивай» [37], «не заподіюй шкоди нічому живому» (буддизм) [38]. Таку ж позицію підтримує й іудаїзм [39]. Виділяючи біблейську заповідь, ми маємо на увазі те, що життя й здоров'я взаємопов'язані та взаємодоповнюючі категорії, що є безумовним фактом. У буддизмі дещо інше табу, суть якого полягає в забороні посягати і на життя, і на здоров'я будь-кого та будь-чого.

Звісно, правозастосування як офіційна діяльність органів державної влади, що здійснюється «тут і тепер», у межах реально існуючої політичної системи, аж ніяк не може ігнорувати ту мораль, яка офіційно декларується домінуючими суспільними групами [40].

Характер соціальної свідомості та стан громадської думки значною мірою залежать від моральних підвалин суспільства. Знижений рівень моральної культури особи не дає змоги вирішувати проблемні питання не порушуючи конституційних прав інших осіб. Отже, соціальні, економічні, політичні процеси в суспільстві, низький рівень моральної культури та збільшення релігійних груп агресивної спрямованості впливають на причини та умови посягань на здоров'я особи й інші злочинні діяння.

Надзвичайно важливу роль відіграють медичні чинники, що повною мірою соціально зумовлюють кримінальну відповідальність за злочини проти здоров'я особи. До злочинів проти здоров'я особи належать тілесні ушкодження (ст. 121–125), побої, мордування (ст. 126), катування (ст. 127) тощо. Наслідки цих злочинів впливають на кваліфікацію дій винної особи. Так, у разі заподіяння фізичного болю, фізичного або морального страждання (ст. 126, 127 КК України) та тілесних ушкоджень (ст. 121–125 КК України), ці дії будуть кваліфікуватися лише за статтями, що відповідають об'єктивним і суб'єктивним ознакам складу злочинів.

Для встановлення виду тілесного ушкодження потрібні спеціальні знання в галузі медицини. Так, деякі питання правового та медичного характеру висвітлено в Правилах

судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, Порядку організації та проведення медико-соціальної експертизи втрати працездатності, Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) із приводу статевих станів у бюро судово-медичної експертизи, Критеріях встановлення ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках, особливостей працевлаштування хворих та інвалідів, Інструкції про встановлення груп інвалідності та ін.

Отже, соціальна необхідність установається доцільністю збереження кримінальної відповідальності за злочин, який учинила винна особа. Слушною є позиція, що «для одних злочин є засобом забезпечення високого соціального і матеріального статусу, для інших – виживанням, захистом своїх прав та інтересів, а для кого – виразом протесту» [41]. Тому наявність норм КК України, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти здоров'я особи, зумовлена медичним чинником.

У разі заподіяння шкоди здоров'ю особи у вигляді тяжких тілесних ушкоджень (ст. 121 КК України) небезпечно для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний із стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне понівечення обличчя. Таким чином, особа-інвалід утрачає або може втратити можливість соціального розвитку в суспільстві як повноцінної особистості. Це може бути причиною втрати основного місця роботи, у тому числі заробітної плати, змін у сімейному статусі тощо. Держава, у такому разі, зобов'язана матеріально забезпечувати таких осіб, або осіб, що здійснюють за ними догляд.

Фінансове забезпечення заходів щодо соціальної захищеності інвалідів і дітей-інвалідів здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, у тому числі Фонду соціального захисту інвалідів, місцевих бюджетів, а також органами місцевого самоврядування за місцевими програмами соціального захисту окремих категорій населення за рахунок коштів місцевих бюджетів (ст. 10). Матеріальне, соціально-побутове й медичне забезпечення інвалідів здійснюється у

вигляді грошових виплат (пенсій, допомог, одноразових виплат), забезпечення медикаментами, технічними й іншими засобами, включаючи друковані видання зі спеціальним шрифтом, звукопідсилюючу апаратуру й аналізатори, а також шляхом надання послуг по медичній, соціальній, трудовій і професійній реабілітації, побутовому й торговельному обслуговуванню (ст. 36) [42]. Положення Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» відповідають положенням Конвенції про права інвалідів, у якій зазначено, що «держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод усіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності» [43]. Саме тому, на цьому прикладі, ми можемо поряд із медичним чинником виокремити й соціально-економічний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологія [Електронний ресурс] : підруч. / [Осипова Н. П., Воднік В. Д., Клімова Г. П. та ін.] ; за ред. Н. П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с. – Режим доступу :

<http://radnuk.info/pidrychnuku/sotsiologiya/507-osupova/10927-s-2----.html>.

2. Тарбагаев А. Н. Понятие и цели уголовной ответственности / А. Н. Тарбагаев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – 120 с.

3. Зелінський А. Ф. Кримінологія : [навч. посіб.] / А. Ф. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – 240 с.

4. Митрофанов А. А. Основні напрями кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. А. Митрофанов. – К., 2005. – 22 с.

5. Кримінальне право України. Загальна частина [Електронний ресурс] : підруч. / [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника,

В. А. Клименка. – [3-тє вид.]. – К. : Юрид. думка, 2004. – 352 с. – Режим доступу :

http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-697.htm.

6. Загорный А. В. Развитие основных положений уголовной политики : [науч.-практ. обзор] / А. В. Загорный, В. П. Ревин. – М. : Акад. МВД СССР, 1985. – 44 с.

7. Дагель П. С. Уголовная политика: управление борьбой с преступностью / П. С. Дагель // Проблемы социологии уголовного права. – М., 1984. – С. 37–43.

8. Босхолов С. С. Основы уголовной политики. Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты / С. С. Босхолов. – М. : ЮрИнфоР, 1999. – 292 с.

9. Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью / [под ред. Б. С. Никифорова]. – М. : Юрид. лит., 1968. – 255 с.

10. Фліс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. доктора юрид. наук : 12.00.08 / Фліс Павло Львович. – К., 2005. – 440 с.

11. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 304 с.

12. Кузнецов А. В. Научная основа и информационная база советской уголовной политики / А. В. Кузнецов // Вопросы совершенствования уголовноправового регулирования : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : Изд-во СЮИ, 1988. – С. 8–9.

13. Коржанский Н. Установление вины / Н. Коржанский // Юридическая практика. – 1997. – № 3 (37). – С. 5–6.

14. Гороховська О. В. Кримінальна відповідальність за вбивство через необережність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. В. Гороховська. – К., 2003. – 18 с.

15. Заславська М. Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. Г. Заславська. – Х., 2006. – 18 с.

16. Пашенко О. О. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: соціальна обумовленість і склад злочину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. О. Пашенко. – Х., 2004. – 20 с.

17. Орлеан А. М. Соціальна обумовленість криміналізації та кримінально-правова характеристика торгівлі людьми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. М. Орлеан. – Х., 2003. – 20 с.

18. Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за викрадення електричної або теплової енергії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Ю. В. Кириченко. – Д., 2009. – 20 с.

19. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні: перспективи розвитку та гармонізації з Європейським законодавством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. Б. Харченко. – Х., 2011. – 37 с.

20. Шаблистий В. В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Шаблистий. – Д., 2010. – 22 с.

21. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Миколенко. – Х., 2005. – 19 с.

22. Омельчук О. М. Контрабанда за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. М. Омельчук. – К., 2002. – 20 с.

23. Осадчий В. І. Проблеми кримінально-правового захисту правоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. І. Осадчий. – К., 2004. – 36 с.

24. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Доляновська. – К., 2008. – 18 с.

25. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. В. Вітвіцька. – К., 2002. – 20 с.

26. Міщук І. П. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я захисника чи представника особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / І. П. Міщук. – К., 2012. – 20 с.

27. Мисливий В. А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. А. Мисливий. – К., 2005. – 36 с.

28. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко.]. – К. : Аконіт, 2000. – . – Т. 1. – 2000. – 910 с.

29. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

30. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О. І. Белова. – К., 2007. – 19 с.

31. Гринчак С. В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / С. В. Гринчак. – Х., 2007. – 20 с.

32. Копотун І. М. Громадський порядок як об'єкт кримінально-правової охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. М. Копотун. – К., 2008. – 20 с.

33. Литвин О. П. Кримінально-правова охорона громадської безпеки і народного здоров'я : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / О. П. Литвин. – К., 1999. – 46 с.

34. Швидченко І. Г. Свобода віросповідання як об'єкт кримінально-правової охорони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / І. Г. Швидченко. – К., 2009. – 19 с.

35. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні : [моногр.] / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2000. – 288 с.

36. Ідейні джерела ісламу [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.info-works.com.ua/all/religia/3983.html>.

37. Базалук О. О. Філософія освіти [Електронний ресурс] / О. О. Базалук. – Режим доступу :

http://pidruchniki.ws/12090810/filosofiya/zolote_pravilo_morali_yogo_vpliv_rozvitok_filosofiyi_osviti.

38. Кислюк К. В. Релігієзнавство [Електронний ресурс] : [підруч. для студ. вузів] / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – [5-ге вид., виправл. та допов.]. – К., 2009. – 636 с. – Режим доступу :

http://pidruchniki.ws/17670921/religiyevnavstvo/religiyniy_kult_religiyna_organizatsiya_buddizmu.

39. Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://ru.wikipedia.org/>.
40. Рабінович С. Суспільна мораль як предмет етики й юриспруденції [Електронний ресурс] / С. Рабінович // Право України. – 2011. – № 8. – Режим доступу :
<http://www.info-prensa.com/article-1201.html>.
41. Джужа О. М. Кримінологічна експертиза як засіб удосконалення законотворчого процесу [Електронний ресурс] / О. М. Джужа, А. В. Кирилюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2003. – № 8. – Режим доступу :
http://mndc.nainau.kiev.ua/Gurnal/8text /g8_16.htm.
42. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 21.
43. Конвенція про права інвалідів ООН від 13 груд. 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.